

หลักสูตรวิชาประวัติศาสตร์ในโรงเรียนของไทยก่อน พ.ศ. 2475

วิชาประวัติศาสตร์ในหลักสูตรของโรงเรียนก่อน พ.ศ. 2453

ในการที่จะเข้าใจระบบการศึกษาของสังคมไทยซึ่งเป็นสังคมที่รัฐจัดการและควบคุมการศึกษานั้น เราไม่อาจพิจารณาระบบการศึกษาอย่างโดด ๆ แยกออกจากกิจกรรมทางการเมือง การปกครอง การเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมได้ แต่ต้องพยายามดูว่าการศึกษามีสัมพันธ์กับโครงสร้างหลักทั้ง 3 อย่างนี้อย่างไร เพราะรัฐยอมจะต้องใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือไปสู่เป้าหมายทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม การพิจารณาถึงระบบการศึกษาหรือการจัดการศึกษา จึงช่วยให้เรามองเห็นภาพของเป้าหมายหรืออุดมการณ์ทั้ง 3 ด้านนั้นได้ และในขณะเดียวกันเมื่อถึงคราวการศึกษาก็มีส่วนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างหลักของสังคมได้ไม่มากนักน้อย แม้จะไม่โดยตรงและถึงขั้นพื้นฐาน¹ และในทำนองเดียวกันการที่เราจะเข้าใจพัฒนาการของการจัดหลักสูตรวิชาต่าง ๆ ในโรงเรียนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ก็จำเป็นจะต้องหันไปพิจารณาถึงสภาพการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม บางประการและลักษณะการจัดการศึกษาตลอดจนนโยบายของรัฐในการจัดการศึกษาในช่วงนั้นด้วย

เป็นที่ยอมรับกันว่าระบบการศึกษาของไทยเรามีอายุนับย้อนหลังไปได้ไกลถึงประมาณ 700 ปี หรืออย่างต่อเนื่องกันนับจากสมัยกรุงสุโขทัยลงมาจนถึงปัจจุบัน ในช่วงก่อน พ.ศ. 2453 นั้น การจัดการศึกษาของไทยอาจแบ่งออกได้เป็น 3 ขั้นตอนด้วยกัน คือ² ตอนแรก เป็นช่วงที่การศึกษาอยู่กับวัดในพุทธศาสนา ตอนที่สอง เป็นช่วงที่การ

¹วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475, โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (กรุงเทพมหานคร : พันนี้ พับลิชชิ่ง, 2526), หน้า 2.

²Keith Watson, Educational Development in Thailand (Hong Kong : Heinemann Asia, 1980), p. 1.

ศึกษาได้รับอิทธิพลจากตะวันตกโดยผ่านทางคณะสอนศาสนา และตอนที่ตามเป็นช่วงที่สถาบันพระมหากษัตริย์ได้เข้ามาจัดการศึกษาและเป็นจุดเริ่มต้นที่รัฐเข้ามาควบคุมการจัดการศึกษา

การศึกษาในช่วงแรกนับแต่สมัยสุโขทัยมาจนถึงปลายรัชกาลที่ 4 ตลอดถึงต้นรัชกาลที่ 5 เป็นเวลาเกือบหกร้อยปีนั้น กล่าวได้ว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลง ในสาระสำคัญอะไรนักทั้งในค่านิยมแบบและเนื้อหา นั่นคือการศึกษาส่วนใหญ่ของกุลบุตรไทยจะอยู่ในวัดทางพุทธศาสนาและมีพระเป็นครูสอนให้อ่าน เขียน เรียนเลข รวมทั้งการท่องมนต์เรียนภาษาบาลีเบื้องต้น¹ ซึ่งในเรื่องนี้สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงตรัสอธิบายไว้ว่า²

การศึกษาของกุลบุตรในสมัยก่อนแต่จัดการศึกษาโดยเค้ามามีเป็น 2 คือ
สามัญ 1 พิเศษ 1

การศึกษาสามัญนั้นเรียนความรู้ที่เป็นสาธารณ เป็นต้นว่า อ่าน เขียน คำนวณ กับหลักกิริยา และอักษยาศัย รู้จักผิด รู้จักชอบ ยนกุลาวก็คือเรียนให้เป็นคนดีพูดกันวาทู้จักประสีประสา ซึ่งตรงกับคำอังกฤษว่า มีคอมมันเซนส์ เป็นผลสำคัญที่จะพึงได้ในขั้นนี้

สถานที่เรียนเป็นตามสำนัก ตั้งแต่ในตระกูลของเด็ก ต่อมาบุตรราษฎรก็ฝากพระตามวัดเป็นพื้น บุตรผู้มีบรรดาศักดิ์ฝากตามสำนักท่านผู้เป็นครูบาง หากครูมาสอนที่ถิ่นของตนบาง พระผู้รับฝากบุตรราษฎรตั้งอยู่เป็นหมู่ๆ ในวัดนั้นๆ วัดหนึ่งหลายจึงปรากฏเป็นที่ศึกษาของกุลบุตร... วัดจึงมีตั้งแพร่หลายในตำบลที่คนตั้งอยู่เป็นหมู่

ความรู้ที่กุลบุตรจะพึงได้ย่อมมีเพียง ๗ หยอนๆ ตามความรู้ของครูผู้สอนและฝึกหัด แต่อย่างไรก็ยังคงจัดว่าเป็นศึกษาอยู่นั่นเอง

¹Keith Watson, Educational Development in Thailand, p. 1.

²สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย, "พระมติในการจัดการศึกษาของกุลบุตร," ใน ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส : การศึกษา (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 68-72.

การศึกษาพิเศษนั้นเรียนรู้อย่างเป็นทางการได้ยิ่งชีพ หรือเป็นอุบายประกอบกิจ เป็นต้น...

สำนักที่เรียนอยู่ตามตระกูลเดิมของตนเป็นพื้น บุตรราษฎรก็หัดประกอบการทำงาน ทำสวน ค้าขาย การฝีมือไปในตระกูล บุตรผู้มีบรรดาศักดิ์ก็หัดราชการในหน้าที่อันตระกูลของตนเคยทำมา การงานเหล่านี้เองเป็นทางสำหรับคนเหล่านั้นจะพึงประกอบสืบไปเมื่อนาน ที่ฝากให้ศึกษาตามสำนักก็มีบ้าง แต่มักจะเป็นการงานซึ่งไม่เคยทำมาในตระกูล...

ความรู้ที่จะพึงได้ในชั้นนี้ยอมเป็นเฉพาะอย่าง แต่เป็นทางติดต่อกับการงานที่เดียว ยิ่งหยอนตามประเภทจัดเป็นความรู้ใดละอย่าง ๆ

การศึกษาพิเศษนี้โดยนัยที่กล่าวมาแยกออกได้เป็น 2 คือ ศึกษาสำหรับทำราชการ กล่าวคือทำหน้าที่ปกครองโดยตรง 1 ศึกษาสำหรับประกอบกิจส่วนตัวหรือส่วนตระกูลอันจะใดเป็นกำลังช่วยอุดหนุนการปกครองนั้น 1 หรือจะพึงกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า การศึกษาของผู้รับราชการกับการศึกษาของราษฎรพลเมือง

การศึกษาสามัญ เป็นความรู้สำหรับตัวบุคคล การศึกษาพิเศษสำหรับการทำงาน อีกประการหนึ่ง การศึกษาสามัญเป็นพื้นของการศึกษาพิเศษ เมื่อคนรู้จักประสีประสาดีก็ยอมมีสามารถอยู่เอง ความจริงข้อนี้ก็มีผู้แลเห็นกันอยู่มาก จึงมีเป็นธรรมเนียมที่นำบุตรหลานไปฝากวัดหรือตามสำนักอื่นเพื่อเรียนความรู้สามัญ

เมื่อพอประยोज्ञความรู้อันสามัญแล้วก็ดากลับสู่ดินเดิม ศึกษาความรู้พิเศษ หัดทำการงานต่อไป ในที่สุดก็มีการงานนั้นเองเป็นฐานะของตนศึกษา 2 อย่าง จึงเนื่องกันเป็นอันดี...

การสอบความรู้ นอกจากการแปลพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรอันมีมาโดยพระราชประเพณี ส่วนทรงบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอันไม่มีโดยตรง หลักสูตรแห่งการเล่าเรียน จึงไม่มีโดยตรงเหมือนกัน แต่อาจแลเห็นโดยทางอ้อมว่า ชั้นการศึกษาพิเศษ สิ่งที่ดีดั้นเองเป็นหลักสูตร ทำสิ่งนั้นเป็นชื่อว่าเรียนอันใดใด... ส่วนการศึกษาสามัญ ความรู้ที่ตองไขสำหรับตัวพอเหมาะแก่การศึกษาพิเศษทางประเภทนั่นเองเป็นหลักสูตร รู้ใดเท่านั้นก็ชื่อว่าเรียนอันใดใด เช่น การอ่านการเขียนเป็นความรูที่ตองการทั่วไป พอควรแก่ตองการสำหรับใช้ หรือสำหรับศึกษาต่อไปในประเภทแห่งการงานของตน ก็ชื่อว่าเรียนอันใดใด...

การศึกษาที่กล่าวมานี้ มีน้อยทางที่จะได้รับการสวดส่อง บำรุง จะเรียกว่าไม่มีเลยก็เกือบได้ เป็นมาอย่างไรก็เป็นไปอย่างนั้น ความรู้ความเข้าใจก็ลดลงๆ จนถึงหลุดหายไปในที่สุด ความรู้อย่างที่เห็นได้ชัดว่าเราได้มาจากสำนักครูเกี่ยวกับพวกชาวยุโรป แต่ฝ่ายของเขาเจริญขึ้น ฝ่ายของเราเสื่อมลง ขอนี้ก็น่าจะเป็น - เพราะเหตุข้างตนนั่นเอง นอกจากนี้ก็ยังมีเหตุจำเป็นอย่างอื่น ความต้องการความรู้เช่นใดน้อยลง ความรู้เช่นนั้นก็จึงต้องเสื่อมลงอยู่นั่นเอง

ส่วนในด้านการติดต่อกับประเทศตะวันตกนั้น แม้ว่าไทยเราจะได้มีการติดต่อกับเป็นครั้งแรกกับโปรตุเกสมาตั้งแต่สมัยแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 แห่งกรุงศรีอยุธยา โดยเริ่มจากการติดต่อกันทางการค้าก่อน ทำให้คนไทยได้เรียนรู้การทำและการใช้ปืนไฟ การสร้างป้อมค่ายแบบตะวันตก และต่อมาเมื่อคณะสอนศาสนาโรมันคาทอลิก ชาวโปรตุเกสได้เข้ามาตั้งศูนย์เผยแพรศาสนา ณ กรุงศรีอยุธยา โดยมีชาวโปรตุเกสเข้ามาตั้งถิ่นฐาน และแต่งงานกับคนไทยด้วย แต่ก็มีได้มีอิทธิพลอะไรต่อคนไทยมากนัก จนกระทั่งถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ เมื่อไทยเรามีสัมพันธไมตรีอย่างดีกับฝรั่งเศส คณะสอนศาสนาโรมันคาทอลิกชาวฝรั่งเศสได้เข้ามาตั้งศูนย์กลางเผยแพรศาสนาตามเมืองต่าง ๆ ของไทยหลายแห่งเริ่มจากกรุงศรีอยุธยา ลพบุรี ภูเก็ต บางกอก พิษณุโลก และสุโขทัย เป็นต้น และทุกแห่งก็ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนควบคู่ไปด้วย นอกจากนั้นก็มีการตั้งโรงพยาบาลและโรงปรุงยา กับมีการนำวิธีการวิเคราะห์โรค และรักษาโรคภัยไข้เจ็บแบบตะวันตกเข้ามาเผยแพรด้วย¹ อย่างไรก็ตามนโยบายของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 และคณะสอนศาสนาชาวฝรั่งเศสที่ต้องการให้คนไทยทั้งประเทศเริ่มจากสมเด็จพระนารายณ์เข้ารีตเป็นคาทอลิก ทำให้คนไทยส่วนหนึ่งเกิดความไม่ไว้วางใจที่จะติดต่อดำเนินการกับชาวตะวันตก เมื่อสิ้นแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์แล้ว สัมพันธไมตรีและอิทธิพลของฝรั่งเศสในประเทศไทยจึงถูกขจัดไป

ดังนั้น อิทธิพลของคณะสอนศาสนาซึ่งเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่ามีผลอย่างมากต่อการพัฒนาการศึกษาสมัยใหม่ในประเทศไทยนั้นเป็นอิทธิพลที่เกิดขึ้นในช่วงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในรัชกาลที่ 3 และที่ 4 นี้เอง และส่วนใหญ่เป็นอิทธิพลที่เกิดจาก

¹Keith Watson, Educational Development in Thailand,

ผลงานของคณะสอนคริสตศาสนานิกายโปรเตสแตนต์ ชาวอเมริกันซึ่งเข้ามาสู่ประเทศไทย ครั้งแรกในพ.ศ. 2374 โดยเฉพาะในด้านการศึกษา และการพิมพ์

บุคคลที่มีบทบาทสำคัญในช่วงนี้ที่เป็นที่รู้จักกันดี คือ หมอบลัคเล หรือหมอ แคน บีช แบริดลีย์ (Dr. Dan Beach Bradley) ซึ่งเข้ามาทำงานสอนศาสนาในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2378 และใช้ชีวิตอยู่ในประเทศไทยถึง 38 ปี ได้เป็นผู้นำวิธีการผ่าตัด การฉีดวัคซีนป้องกันไข้ทรพิษเข้ามาเผยแพร่ในประเทศไทย แต่ผลงานของหมอบลัคเลที่ถือกันว่ามีอิทธิพลมากที่สุดต่อการพัฒนาการศึกษาของไทย ได้แก่ การนำแท่นพิมพ์ภาษาไทยเข้ามายังกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2379 และในครั้งแรกได้พิมพ์คัมภีร์ทางศาสนา "บัญญัติสิบประการ" ขึ้นสำหรับใช้ในการเผยแพร่ศาสนา ต่อมาได้ช่วยพิมพ์ประกาศห้ามการสูบบุหรี่ให้รัฐบาล 9000 ฉบับ และใน พ.ศ. 2387 ก็ได้ออกหนังสือพิมพ์ฉบับแรกของไทยชื่อว่า บางกอกกรีตอร์เคอร์เป็นรายสัปดาห์ และในพ.ศ. 2408 ได้ออกหนังสือพิมพ์รายปักษ์ขึ้นอีกฉบับหนึ่ง ทั้ง 2 ฉบับมีอายุเพียง 16 เดือนและ 2 ปี ตามลำดับ ผลงานของหมอบลัคเล ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมองเห็นประโยชน์ของโรงพิมพ์ และได้จัดตั้งโรงพิมพ์ของหลวงขึ้นเป็นครั้งแรกที่วัดบวรนิเวศ และนับจากนั้นเป็นต้นมา "การพิมพ์ซึ่งรัฐบาลได้จัดตั้งและส่งเสริมก็ได้กลายเป็นเครื่องมือทางการศึกษาของประเทศที่สำคัญที่สุดอันหนึ่ง"¹

ในด้านการศึกษา บุคคลที่มีบทบาทสำคัญได้แก่ เจสซี คาสเวลล์ (Jesse Cassvell) ซึ่งได้มีโอกาสถวายการสอนภาษาอังกฤษให้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งที่ยังทรงผนวชอยู่ และนายและนางสตีเฟน แมตตูน หรือหมอมะตูน (Mr. and Mrs. Stephen Matoon) ก็ได้ริเริ่มจัดตั้งโรงเรียนสำหรับเด็กหญิงขึ้นที่บริเวณวังหลังในปี พ.ศ. 2391 ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นโรงเรียนสตรีที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันทั่วว่าวัฒนาวิทยาลัย และใน พ.ศ. 2395 ก็ได้จัดตั้งโรงเรียนชายขึ้นที่บริเวณใกล้วัดแจ้ง หรือโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัยในปัจจุบัน² ทั้ง 2 โรงเรียนนี้ถือ

¹M.L. Manich Junsai, Compulsory Education in Thailand, quoted in Keith Watson, Educational Development in Thailand, p. 81.

²Keith Watson, Educational Development in Thailand, p. 81.

กันว่าเป็นจุดเริ่มต้นของโรงเรียนเซนต์คิกส์หรือโรงเรียนราษฎรของไทยซึ่งจะขยายตัวมากขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 5 และ 6 ทั้งในกรุงและตามหัวเมืองใหญ่ ๆ ทั่วประเทศ

แต่ตามพระบรมคำริของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลราชานุภาพทรงเห็นว่าเหตุการณ์ที่สำคัญที่สุดที่มีอิทธิพลต่อความคิดที่จะเรียนรู่วัฒนธรรมความเจริญแบบตะวันตกของคนไทยสมัยนั้น ได้แก่ สงครามระหว่างจีนกับอังกฤษซึ่งเกิดขึ้นครั้งแรกใน พ.ศ. 2385 จากสาเหตุเรื่องฝิ่น¹ ทำให้คนไทยกลุ่มหนึ่งนำโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ขณะทรงผนวช) พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นต้น ได้ตระหนักถึงภัยคุกคามจากชาติมหาอำนาจตะวันตก เพราะสงครามครั้งนั้นจีนแพ้ แสดงให้เห็นแสนยานุภาพทางทหารที่เหนือกว่าของอังกฤษได้ชัดเจน และได้เริ่มต้นเรียนภาษาอังกฤษและศึกษาวิทยาการต่าง ๆ จากคณะสอนศาสนาในขณะนั้น อาทิเช่น การแพทย์ การทหาร การสร้างเรือ การเดินเรือ และดาราศาสตร์ และเมื่อมีการเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว ก็ได้ทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมบางอย่างของไทยเสียใหม่ ปรับปรุงเรื่องเงินตราจากการใช้เงินพดด้วงมาเป็นเงินเหรียญ เพื่อรับกับการที่จะต้องติดต่อกับชาติตะวันตกทั้งหลาย และได้มีการปรับความสัมพันธ์กับอังกฤษและจีนใหม่ โดยการยอมทำสัญญาซึ่งไม่เสมอภาคกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 และยกเลิกการส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายกษัตริย์จีนในปีถัดมา พร้อมกันนั้น ก็จ้างครูชาวอังกฤษเข้าไปสอนพระโอรส ธิดาในวัง และส่งเสริมงานของคณะสอนศาสนาในการเปิดโรงเรียนสอนหนังสือด้วยทรงตระหนักในความจำเป็นของคนไทยที่ควรจะมีโอกาสได้รับการศึกษาแบบตะวันตก² และเพราะความกระตือรือร้นในการสนับสนุนและส่งเสริมจัดการศึกษาของคณะสอนศาสนาคริสต์นิกายนี้เองที่เป็นปัจจัยสำคัญอันหนึ่งที่ สวัสดิ์ สุคนธ์รังสี เชื่อว่า ทำให้พระโอรส

¹HRH Damrong Rajanubhab, "The Introduction of Western Culture in Siam," quoted in Keith Watson, Educational Development in Thailand, p. 1.

²Ibid.

ของพระองค์ คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริในเรื่องการปฏิรูป การศึกษาด้วยการจัดตั้งโรงเรียนหลวงของไทยขึ้นใน พ.ศ. 2414¹

อย่างไรก็ตาม บัณฑิตสำคัญที่ก่อให้เกิดการจัดการศึกษาแบบใหม่หรือตามแบบ ฝรั่งตะวันตกในช่วงรัชกาลที่ 5 ระหว่าง พ.ศ. 2411-2453 นั้น เป็นที่ยอมรับกันทั่ว ไป วชิรญาณ มลศิริป ไต่ถวิลไว้ 4 อย่างด้วยกัน คือ² ประการแรก ได้แก่การ ได้รับความศึกษาตามแบบใหม่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการได้ ทรงมีโอกาสเสด็จประพาสต่างประเทศในช่วงที่ยังมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์อยู่ โดย ในปี พ.ศ. 2414-15 ได้เสด็จประพาสสิงคโปร์ ชวา และอินเดียตามลำดับ ประการ ที่สอง ได้แก่ภัยคุกคามเอกราชและความมั่นคงของประเทศจากชาติมหาอำนาจตะวันตกใน รัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ประการที่สาม การได้รับแรงกระตุ้นและแบบอย่างจากชาว ตะวันตกโดยผ่านทางคณะสอนศาสนาตามที่ไต่ถวิลมาแล้วข้างต้น และประการที่สี่ เป็น การจัดการศึกษาเพื่อความอยู่รอดและปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย สืบเนื่องมาจากแรง กระตุ้นทั้งภายนอกและภายในประเทศเอง "ทำให้ประเทศไทยต้องปรับตัวทุกด้านตั้งแต่ ระดับพื้นฐานของสังคมจนกระทั่งในระดับสูงสุด" มีการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมบาง อย่างให้เหมาะสมกับการที่จะต้องติดต่อกับพวกตะวันตก การดำเนินการปลดปล่อย ลูกทาสให้เป็นอิสระจนนำไปสู่การเลิกทาสในที่สุด การเลิกระบบการเกณฑ์แรงงานอย่าง แต่ก่อนมาเป็นระบบการเกณฑ์ทหาร ซึ่งก็ได้ทำให้ทั้งทาสและไพร่เปลี่ยนสถานะมาเป็น สามัญชน(คิง)ในปัจจุบัน รวมทั้งการปฏิรูปลักษณะการจัดระเบียบราชการแผ่นดินจากรูปแบบ โบราณเป็นแบบใหม่ ซึ่งจะสำเร็จลุล่วงไปได้ก็ต้องใช้คนที่มีความรู้ความสามารถในวิชา

¹Swat Sukontarangi, "The Development of government Control of Public Education in Thailand," quoted in Keith Watson, Educa- tion Development in Thailand, p. 82.

²วชิรญาณ มลศิริป, แนวความคิดทางการศึกษาของไทย 2411-2475, โครงการ พัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่ง- ชาติ (กรุงเทพมหานคร : พันนี้พับลิชชิ่ง, 2526), หน้า 47-54.

หนังสือและวิทยาการแบบใหม่ เช่น แขนงที่ เป็นต้น¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักเป็นอย่างดีว่า การศึกษาเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาประเทศชาติ และสังคมไทยไปสู่ความทันสมัย ดังปรากฏในพระราชดำริตอนหนึ่งเมื่อเสด็จไปโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบใน พ.ศ. 2427 ว่า

วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือและเป็นที่ยอมรับเสริญมาแต่โบราณว่าเป็นวิชาอย่างประเสริฐ ซึ่งผู้เป็นใหญ่ยิ่งนับแต่พระมหากษัตริย์ เป็นต้น ตลอดจนราษฎรพลเมืองสมควรและจำเป็นจะต้องรู้ เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง... ขอบอกใ้ความการเล่าเรียนในบานเมืองเรานี้จะเป็นขอสำคัญที่หนึ่งซึ่งนั้นจะอุทิศสาคให้เจริญขึ้นจงได้²

นอกจากนั้นตามทัศนะของเดวิด เค. ไวแอต (David K. Wyatt) นักประวัติศาสตร์ชาวอเมริกันเห็นว่า³ การจัดตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ขึ้นในพระบรมมหาราชวังในปี 2414 และโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขึ้นใน พ.ศ. 2424 ในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 นั้น เป็นเหตุผลทางการเมือง เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเป็นพระมหากษัตริย์ที่นอกจากจะได้มีโอกาสศึกษาเล่าเรียนกับครูชาวตะวันตกแล้ว ยังเติบโตขึ้นมาในช่วงที่การค้าขายและความสัมพันธ์ทางการทูต การติดต่อสื่อสารผ่านหนังสือพิมพ์ และเหตุการณ์ระหว่างประเทศเป็นของธรรมดาที่รู้จักคุ้นเคยกันแล้ว เมื่อพระองค์ทรงพระราชดำริที่จะจัดทำโครงการปฏิรูปขั้นพื้นฐานใด ๆ ซึ่งไม่ไกลเกินกว่าที่สมเด็จพระชนกนาถได้ทรงริเริ่มไว้ ก็มีผลทำให้พระองค์ต้องปะทะกันกับปัญญาชนขุนนางรุ่นพ่อทั้งหัวเก่าและหัวใหม่ และโดยเฉพาะ

¹ วุฒิชัย มุลศิศิลป์, แนวคิดทางการศึกษาของไทย 2411 - 2475, หน้า 53.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

³ David K. Wyatt, "Education and the Modernization of Thai Society," in Change and Persistence in Thai Society, Essays in Honor of Lauriston Sharp (Ithaca, Cornell University Press, 1975), pp, 130-132.

อย่างยิ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นมุคดากรทางการเมืองที่มีความสำคัญมากที่สุดแต่เพียงผู้เดียวในขณะนั้น จนกระทั่งถึงพิราลัยในปี พ.ศ. 2426 บัญชาชนขุนนางทั้งหัวเก่าและหัวใหม่เหล่านี้เค็มโตและได้รับการศึกษาตามแบบชนบทธรรมเนียมเดิมในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2, 3 และ 4 และเป็นกลุ่มที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองการปกครองอย่างมากในขณะนั้น จากประสบการณ์ที่ผ่านมาของท่านเหล่านั้น ทำให้เกิดความเชื่อว่า การปรับตัวและการเปลี่ยนแปลงตามสถานการณ์อย่างที่เป็นมาในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นสิ่งที่เพียงพอแล้วที่จะช่วยให้ประเทศชาติอยู่รอดปลอดภัยได้โดยไม่จำเป็นต้องมีการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงไปจนถึงขั้นพื้นฐานใด ๆ อีก

ดังนั้นการจัดตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาไทยและภาษาอังกฤษของพระองค์จึงเป็นการแสวงหาความสนับสนุนทั้งทางการเมืองและส่วนพระองค์ และเป็นความพยายามที่จะหลอหลอมข้าราชการบริพารผู้รวมในความคิดตามแบบของพระองค์เอง โดยการศึกษาที่จัดให้เน้นมุ่งสำหรับผู้ที่จะถวายตัวรับใช้ใกล้ชิดต่อไป แต่โดยที่ฐานพระราชอำนาจทางการเมืองในช่วงนี้ของพระองค์ยังอ่อนแอไม่มั่นคงนัก เมื่อเกิดเหตุการณ์เผชิญหน้ากันระหว่างพระองค์กับขุนนางหัวเก่าใน พ.ศ. 2418 จึงปรากฏว่าจำนวนนักเรียนใน 2 โรงเรียนหลวงนั้นลดลงจนต้องปิดตัวเองในที่สุด เพราะการที่ครอบครัวขุนนางข้าราชการส่งบุตรหลานของตนมาเข้าเรียนตามประกาศเชิญชวนนั้น ก็คงเป็นเพราะคำนึงถึงสถานะทางการเมืองขององค์พระมหากษัตริย์ตามที่เคยเป็นมานั่นเอง¹

อีก 10 ปีต่อมาเมื่อได้มีการจัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขึ้นในครั้งแรกเพื่อเป็นแหล่งให้พระบรมวงศานุวงศ์ขุนเข่า เช่น หม่อมเจ้าและหม่อมราชวงศ์ ซึ่งโดยฐานะแล้วไม่มีโอกาสได้ฝึกฝนและฝึกหัดงานราชการ เช่นที่บุตรหลานขุนนางข้าราชการรุ่นก่อน ๆ ได้มีโอกาสเรียนรู้และฝึกหัดตามตระกูลของตน ในแง่นี้ไว้อัต มองว่า การจัดตั้ง

¹ David K. Wyatt, "Education and the Modernization of Thai Society," in Change and Persistence in Thai Society, Essays..., p. 133.

โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ นอกจากที่อาจจะเป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับอำนาจของครอบครัวขุนนางรุ่นเก่าแล้วยังแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า ชะตากรรมของประเทศชาติจะเป็นอย่างไรนั้นขึ้นอยู่กับการศึกษาและการดำเนินการที่ชาวนักของข้าราชการที่ได้รับการศึกษามาเป็นอย่างดี พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งโดยทั่วไปมีความเต็มใจที่จะดำเนินรอยตามพระราชดำริของพระองค์ จึงไม่ควรที่จะถูกปิดกั้นโอกาสอีกต่อไป โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบในช่วง 20 ปีต่อมาจึงเป็นเครื่องวัดการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยได้อย่างดี เพราะปรากฏว่าจำนวนผู้เข้าเรียนจะมีจำนวนเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จาก 19 คนในปีแรกตั้งมาเป็นมากกว่า 400 คน ในราวปี พ.ศ. 2441 และส่วนใหญ่ เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ขุนเขาวรรณทั้งบรรดาพระโอรสของพระองค์ ซึ่งต่อมาจำนวนมากจะได้มีโอกาสไปศึกษาต่อยังต่างประเทศและกลับมาเป็นกำลังสำคัญในหน่วยราชการที่ขยายตัวกว้างขวางขึ้นโดยลำดับในตอนปลายรัชกาลและต่อไปถึงสมัยรัชกาลที่ 6 และ 7 ค้วย¹ ค้วยเหตุนี้จะได้เห็นว่าหลักสูตรการเรียนการสอนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบได้เปลี่ยนไปจากหลักสูตรการเรียนของโรงเรียนหลวงสอนภาษาไทย ซึ่งเน้นในเรื่องการอ่านออกเขียนได้ และโรงเรียนวัดตามประเพณีเดิม ซึ่งนอกจากเน้นเรื่องการอ่าน เขียน เรียนเลขแล้วก็เน้นในคำสอนของศาสนาด้วย ส่วนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบนั้นได้นำเอาวิธีการสอนภาษาไทยแบบใหม่มาใช้ มีการสอนวิชาใหม่ ๆ เช่น วิชาเลขเบื้องต้น วิชาภูมิศาสตร์ และวิชาเฉพาะซึ่งจำเป็นสำหรับการรับราชการแบบใหม่ รวมทั้งการทำบัญชีแบบตะวันตก การโทรเลข และการเขียนย่อความ จดหมายและรายงาน เป็นต้น นับเป็นโรงเรียนแบบใหม่ที่ได้รับอิทธิพลอย่างมากจากโรงเรียนของชาวตะวันตกและแบบตะวันตกที่จัดตั้งขึ้นในกรุงเทพฯ ช่วงแรก ๆ² การจัดตั้งโรงเรียน

¹David K. Wyatt, "Education and the Modernization of Thai Society", in Change and Persistence in Thai Society, Essays..., pp. 137-138.

²Ibid, p. 136.

เช่น พระตำหนักสวนกุหลาบขึ้น จึงเท่ากับเป็นการล้มเลิกระบบการฝึกหัดข้าราชการตามแบบเดิมที่บุตรหลานข้าราชการจะถูกส่งตัวไปฝึกหัดตามหน่วยงานที่บิดาของตนทำอยู่ และโตเต่าสั่งสมประสบการณ์ในการทำงานตั้งต้นจากตำแหน่งเสมียนเรื่อยไปลงเสีย **ปฏิ-
กริยา**ตอนสนองต่อโอกาสที่จะได้รับการศึกษาแบบใหม่ของพวกเขา กลุ่มขุนนางรุ่นเก่าจึงเป็นไปอย่างชามาก ควยเหตุผลคงไต่กล่าวแล้วข้างต้น จนกระทั่งในภายหลัง คือใน พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงออกประกาศเชิญชวนบุตรขุนนางข้าราชการทั่วไปโดยเฉพาะผู้มาจากตระกูลที่ดีให้เข้าทำงานในหน่วยราชการต่างๆ โดยที่ต้องผ่านการเรียนและฝึกหัดในโรงเรียนเสียก่อนเข้ารับราชการจะได้รับโอกาสที่ดีกว่าผู้ที่มีโคมาจากระกูลที่ดี เป็นแต่ต้องเข้าใจว่าการรับราชการแบบสืบทอดจากพ่อไปยังลูกนั้นหมดสมัยแล้ว เพราะต้องคำนึงถึงความรู้ความสามารถเฉพาะตำแหน่งนั้น ๆ ควบคู่ไปด้วย นับแต่นั้นมากลุ่มขุนนางรุ่นเก่าจึงได้ค่อย ๆ หันมาสนองตอบต่อโอกาสในการศึกษาตามแบบใหม่ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบและโรงเรียนชั้นกลางอื่น ๆ ซึ่งจัดตั้งขึ้นในระยะหลัง¹ สถานการณ์ทางการเมือง และการต่อต้าน หรือเป็นเฉยต่อการศึกษาแบบใหม่คงไต่กล่าวมาแล้วตามทัศนะของไว้อัต เห็นว่า มีส่วนทำให้การจัดการศึกษาแบบใหม่มีผลไปถึงสามัญชนทั่วไปช้าลงจนกระทั่งในปลายรัชกาลและภายหลังจากนั้น²

อย่างไรก็ตามแม้ว่าการจัดการศึกษาช่วงแรกจะเน้นไปที่การศึกษาของคนส่วนน้อยในหมู่เจ้านาย พระบรมวงศานุวงศ์ และบุตรขุนนางข้าราชการที่ใกล้ชิด แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีได้ทรงหลงลืมประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ ใน พ.ศ. 2427 ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรทั่วไปขึ้นเป็นครั้งแรกที่วัดมหรณพาราม และขยายต่อไปตามพระอารามหลวงอื่น ๆ อีก จากพระราชดำริสตอนหนึ่งที่ว่าพระโอรสของท่านทุกพระองค์ไปจนถึงประชาชนที่ยากจนที่สุดควรมีโอกาสได้รับการศึกษาอย่างเท่าเทียมกันนั้น พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ทรงชี้ให้เห็นว่าเป็นความใฝ่ฝัน

¹ David K. Wyatt, "Education and the Modernization of Thai Society," in Change and Persistence in Thai Society, Essays..., pp. 138-139.

² Ibid, p. 225.

ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะทรงขยายโอกาสทางการศึกษาไปสู่
ประชาราษฎร์โดยทั่วถึงกัน¹ ซึ่งแนวความคิดนี้แสดงให้เห็นเป็นบางระยะ และชัดเจน
ที่สุดในช่วงปลายรัชกาล

ในปี พ.ศ. 2428 ได้มีประกาศการเรียนหนังสือว่าด้วยการกำหนดการสอบได้
ความรู้วิชาหนังสือไทยเพื่อส่งเสริมให้คนเกิดความนิยมเรียนเอาความรู้เพียงครั้ง ๆ
กลาง ๆ และเป็นหลักประกันว่าผู้ผ่านการสอบได้นั้นมีมาตรฐานความรู้ตามที่กำหนดไว้จริง
โดยแบ่งระดับความรู้สำหรับการสอบเป็น 2 ระดับ เรียกว่าประโยคต้น กำหนดเอา
ความรู้จากหนังสือแบบเรียนหลวง 6 เล่มเป็นเกณฑ์ ผู้สอบได้ได้จะมีใบสำคัญสำหรับไป
สมัครทำงานหรือเรียนต่อชั้นสูงในประโยค 2 ได้ วิชาที่จะได้ในประโยค 2 นี้ กำหนด
วิชาไว้ 8 อย่าง เน้นการคัด เขียน แต่งความ เสนอ และบัญชี ผู้ใดพากเพียร
เรียนจนได้ได้ประกาศนียบัตรประโยค 2 ถือเป็นความชอบที่จะได้เข้ารับราชการให้
ทรงชุบเลี้ยงตามสมควร และผู้ที่เป็ไพร่หลวง ไพร่สมกรมใด ๆ ก็โปรดเกล้าฯ "ให้
พ้นจากสังกัดเดิมได้หนังสือคุ้มสักตลอดชีวิต"² ต่อมาในปี พ.ศ. 2433 (ร.ศ. 109)
ได้มีการตราพระราชบัญญัติการสอบวิชาขึ้นสำหรับเป็นระเบียบปฏิบัติสำหรับโรงเรียนทั่ว
ไป และให้เป็นหน้าที่ของกรมศึกษาธิการที่จะดำเนินการและรักษาการให้เป็นไปตาม
พระราชบัญญัตินี้³ จึงนับได้ว่าเป็นการเริ่มต้นที่รัฐเข้ามาควบคุมการจัดการศึกษาโดยใช้
หลักสูตรแบบเรียนและการสอบเป็นมาตรฐานควบคุม

พระราชบัญญัติการสอบวิชา ร.ศ. 109 นี้ การสอบวิชาภาษาไทยให้กำหนดเป็น
3 ชั้น ชั้นหนึ่ง ๆ เรียกว่าประโยคมีอยู่ 3 ประโยคด้วยกัน วิชาที่จะสอบทั้ง 3 ชั้นนี้
เป็นความรู้ยากขึ้นเป็นลำดับ แต่คงเน้นเฉพาะเรื่องการเขียน การอ่าน การคัดลอก

¹ Keith Watson, Educational Development in Thailand, p. 2.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 2/47
ประกาศและพระราชบัญญัติเรื่องพระราชบัญญัติการสอบวิชาและประกาศการเรียนหนังสือ
[21-25 ม.ค. 2451].

³ เรื่องเดียวกัน.

เลขวิธี เป็นสำคัญ ในประโยค 2 ก็เพิ่มความรู้ไวยากรณ์ การแต่งจดหมายและหนังสือต่าง ๆ การอ่านใบออกรายงาน เทศนา วรรณกาพย์กลอน โคลงฉันท์ถูกต้อง ประโยค 3 เน้นย่อความ เรียงความ แต่งคำประพันธ์ อธิบายและสนทนาโต้ตอบ เทศนาโวหารได้ เช่น วิชาลูกคิดและทำบัญชีแบบต่าง ๆ ส่วนการสอบวิชาภาษาอังกฤษ แบ่งเป็น 6 ชั้น เน้น การอ่าน เขียน เรียงเลข การแปลหนังสือรวม 7 วิชาด้วยกัน และในชั้น 4 และ 5 เพิ่มการสอบวิชาภูมิศาสตร์ ชั้น 6 สุดท้าย เพิ่มการสอบความรู้ทางพงศาวดารต่างประเทศ ความรู้เหตุและเรื่องราวของการค้าขาย ความรู้การราศาสตร์และสรีรศาสตร์ด้วย ที่น่าสนใจคือพระราชบัญญัตินี้ให้กรมศึกษาธิการเป็นพนักงาน "จัดแลออกประกาศกำหนดลักษณะที่เห็นจะสอบได้แลไม่ได้ แลแบบวิธีสำหรับสอบนั้นให้กรมศึกษาธิการเปลี่ยนแปลงแก้ไขได้เป็นคราวๆ ตามสมควร" ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจว่าการกำหนดการสอบวิชาในแต่ละปีของกรมศึกษาธิการ อาจไม่ตรงกันทีเดียวกับหลักสูตรที่กำหนดไว้ และเปลี่ยนแปลงไปได้ในแต่ละปีไม่เหมือนกัน นอกจากนั้นในข้อ 11 ของพระราชบัญญัตินี้ยังได้ให้สิทธิแก่ผู้สอบวิชาภาษาไทยได้ตลอดชั้นประโยค 2 ขึ้นไป หรือวิชาภาษาอังกฤษได้ตลอดชั้น 4 ขึ้นไปถ้าเป็นบุตรหมู่ไพร่พลวงกรมใด ๆ ก็โปรดเกล้าฯ ให้พินทุพินสักใดทุกคน ถ้าเป็นคนชนชาวก็โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศนียบัตรนั้นแทนตัวคุมสักใดตลอดไปเป็นการส่งเสริมให้ราษฎรสนใจใฝ่หาความรู้ให้สูงขึ้นประการหนึ่ง

การจัดการศึกษาของไทยเรานั้นแต่ช่วงแรกมาจนถึงจุดนี้จะเป็นแบบค่อยทำค่อยไป หรือแม้แต่ต่อไปจนถึงราว พ.ศ. 2445 ก็ยังคงเป็นไปในลักษณะเช่นที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์กล่าวอยู่เสมอว่า "ทำไปแก้ไข" ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงมากนัก อาจจะเรียกได้ว่าค่อนข้างล่าช้าเสียด้วยซ้ำไป บางคนจึงตั้งคำถามว่า ไทยเรามีนโยบายทางการศึกษาจริง ๆ หรือเปล่า และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยในการขยายการศึกษาสู่มวลชนดังที่กล่าวไว้ในประกาศการจัดการศึกษาสำหรับราษฎรอย่างแท้จริง หรือว่าทรงสนพระทัยเฉพาะการศึกษาของปัญญาชนส่วนน้อย ที่จำเป็นแก่ความต้องการในระบบราชการเท่านั้น หรือว่าแท้ที่จริงพระองค์ท่านยังไม่ได้ตัดสินใจว่าจะมุ่งไปในทิศทางใดแน่นอนเลยเกี่ยวกับปัญหาเรื่องนี้ คือ วัตสัน (Keith Watson)

กล่าวว่¹ . เขาคอนข้างจะเห็นว่าเป็นประการหลังมากกว่า คือยังเป็นระยะที่กำลังแสวงหาหนทางและตัดสินใจไม่ได้ว่านโยบายอย่างใดจึงจะเหมาะสมแก่ความต้องการของประเทศชาติมากที่สุด ทั้งนี้เพราะบางครั้งดูเหมือนว่จะไม่ทรงสนับสนุนการศึกษาของกุลบุตรทั่วไป เช่นกรณีทรงให้ปิดโรงเรียนสวนอนันต์ ของหมอมแมคฟาร์แลนด์ (Dr. G.S. McFarland) มิชชันนารี ชาวอเมริกันที่มีอาจสนองพระราชประสงค์ในการจัดการศึกษาแก่พระบรมวงศานุวงศ์ และบุตรขุนนางข้าราชการผู้น้อยและบุตรหลานชาวจีน ซึ่งเห็นความสำคัญของการศึกษาแบบใหม่และมีฐานะเศรษฐกิจดีพอที่จะมาเรียนได้ และได้หันไปสนับสนุนการจัดการศึกษาของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแทน แต่ในบางครั้งก็ดูไม่ทรงเห็นถ้วกับการจัดการศึกษาโดยเน้นเพื่อปัญญาชนส่วนน้อยตามข้อเสนอแนะของโรเบิร์ตมอแรนต์ (Robert Morant) ชาวอังกฤษจากมหาวิทยาลัยออกฟอร์ดที่เข้ามาเป็นพระอาจารย์ของเจ้านายชั้นสูง และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และใน พ.ศ. 2434 ได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ตรวจการของรัฐบาลสยาม นอกจากนั้นยังได้มีความพยายามส่งคนไปศึกษา - ระบบการศึกษาและการจัดการศึกษาของประเทศต่าง ๆ เช่นในปลาย พ.ศ. 2430 ได้ส่งขุนรกรโกศลไปตรวจการศึกษาของประเทศญี่ปุ่น และทำรายงานอย่างละเอียดถึง 3 ฉบับเกี่ยวกับการประถมและมัธยมศึกษา อุดมศึกษา การฝึกหัดครูและการอาชีวศึกษา² ก็ไม่ปรากฏว่มีความคิดเห็นอะไรเกี่ยวกับเรื่องนี้ ใน พ.ศ. 2434- 35 ก็ได้ส่งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพไปดูงานที่พม่า ยุโรป อียิปต์ และอินเดีย แต่ก็มีได้มีผลอะไรเกิดขึ้น เช่นกัน

อย่างไรก็ดี ในต้นปี พ.ศ. 2435 ซึ่งเป็นช่วงที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ย้ายมาเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการใหม่ ๆ แทนที่กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ซึ่งย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กระทรวงธรรมการซึ่งโดยปกติจะได้รับงบประมาณสำหรับ

¹ Keith Watson, Educational Development in Thailand, p. 94.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 1/2 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการเรื่อง รายงานของขุนรกรโกศล เรื่องการตรวจโรงเรียนในประเทศญี่ปุ่น (ก.พ. 106 - มี.ค. 106).

การดำเนินงานการศึกษาอันน้อยอยู่แล้ว ได้ถูกที่ประชุมเสนาบดีตัดเงินงบประมาณไปหลาย
 อย่าง รวมทั้งเงินอุดหนุนโรงเรียนสามัญตามพระอารามหลวงเหลือเพียงโรงเรียนละ
 10 บาท ดังนั้นเพื่อให้การจัดการศึกษาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในระดับชั้นมูลศึกษาคำเนิน
 ต่อไปได้ กระทรวงธรรมการซึ่งกำลังคิดจะจัดทำ "ระบอบการศึกษา" ของชาติทั้งระดับ
 มมูลศึกษา มัธยมศึกษา(ชั้นกลาง) และอุดมศึกษา (ชั้นสูง) อยู่จึงได้เร่งรัดจัดทำร่าง
 ประกาศจัดตั้งโรงเรียนมูลศึกษาสามัญฉบับ 1¹ กฎที่ 1 พิกัดสำหรับการศึกษาเป็นหลัก-
 สูตรในโรงเรียนสามัญ ฉบับ 1 กฎที่ 2 พิกัดทางศึกษาและโรงเรียนมูลสามัญชั้นต่ำอย่าง
 ง่ายฉบับ 1² เพื่อจะได้ขอพระบรมราชานุญาตจัดการในชั้นมูลศึกษา มีโรงเรียนมูลศึกษา
 สามัญชั้นต่ำเป็นต้นก่อน มีผลทำให้การศึกษาระดับมูลศึกษาแบ่งออกเป็น 2 ชั้น คือโรง-
 เรียนมูลศึกษาชั้นต่ำ ซึ่งจะตั้งขึ้นตามพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ทั่วไปที่มีพระสงฆ์ตั้งแต่
 10 รูปขึ้นไป ถ้ามีพระเป็นผู้สอนก็จะได้รับตำรา แบบเรียนหลวงสำหรับหนึ่ง ถ้ามีศิษย์
 ไม่ถึง 10 คน ไม่ให้จัดเป็นโรงเรียนแต่ให้สอนอย่างอาจารย์บอกศิษย์ตามวัดตามประเพณี
 เดิมไปอีกชั้นหนึ่ง คือโรงเรียนสามัญชั้นสูง สอนวิชาสูงขึ้นไป โดยจะตั้งขึ้นทั้งในกรุง
 และหัวเมืองตามแต่จะตั้งได้ ถือเป็นของหลวงสอบไล่ประโยค และรับไล่ประโยคข้าม
 จากโรงเรียนสามัญชั้นต่ำ แต่การจัดตั้งโรงเรียนสามัญชั้นสูงในหัวเมืองนั้นให้ตั้งได้จาก
 เงินเรียไรหรือภาษีในท้องถิ่นก่อน ส่วนที่เหลือรัฐบาลจึงจะช่วยออกสมทบ ส่วนหลักสูตร
 การเรียนในโรงเรียนสามัญชั้นต่ำ กำหนดไว้ 3 ปี วิชาที่ต้องเรียนได้แก่ ธรรม อาน
 เขียน แต่งข้อความ ไวยากรณ์และเลขวิธี และบางแห่งอาจเพิ่มการขับร้องด้วยก็ได้
 ส่วนโรงเรียนสามัญชั้นสูงซึ่งเทียบเท่าประโยค 1 นั้น กำหนดเวลาเรียน 4 ปี วิชาที่
 เรียนเหมือนชั้นต่ำ แล้วเพิ่มวิชาภูมิศาสตร์ พงศาวดาร วิทยาการ เขียนรูปภาพ และ
 ขับร้อง หรือโรงเรียนใดอาจเพิ่มการสอนภาษาอังกฤษ ฝีมือการช่างและการค้าขาย

¹ ขุนหลวงพระไกรศรีสุทวารภักดีศรีมหาตุลาราชอำมาตย์, ผู้รวบรวม, กฎหมาย-
 ไทย : ประกาศและพระราชบัญญัติรัชกาลที่ 5, เล่ม 4 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิเศษ, ร.ศ. 112), หน้า 1333-1340.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 1/3 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ
 เรื่องราชการในกรมศึกษาธิการ ปี 1250-108-110 (ม.ค. 107-6 พ.ย. 111).

อย่างใดอย่างหนึ่งอีกก็ได้ นับเป็นครั้งแรกที่มีการจัดรายวิชาเพิ่มมากขึ้นกว่าการอ่านเขียน เรียนเลขอย่างแตกก่อน และมีการอธิบายรายละเอียดของรายวิชา อัตราเวลาเรียนเพิ่มขึ้นด้วย ส่วนในร่างกฎที่ 2 ได้มีการทำรายละเอียดเกี่ยวกับหลักสูตรและการจัดโรงเรียนมูลศึกษาสามัญชั้นคำอย่างสำหรับโรงเรียนในตำบลบ้านนอกเป็นพิเศษ บางคนจึงถือว่าโครงการศึกษา ร.ศ. 111 นี้เป็นโครงการศึกษานับแรกของไทย แม้จะ "มิได้ร่างออกมาเป็นแผนผังแต่ก็เป็นครั้งแรกที่เริ่มคิดเกี่ยวกับการศึกษาของชาติโดยรวม ๆ"¹

ไม่ปรากฏชัดว่าหลักสูตรของโรงเรียนมูลศึกษาสามัญนี้ใช้ได้ผลเพียงไรเพราะต่อมาในปี พ.ศ. 2438 ได้มีการปรับปรุงและขยายหลักสูตรของโรงเรียนชั้นต้น และชั้นกลาง อันได้แก่ประโยค 1, 2 และ 3 ประโยค 1 มีอยู่ 3 ชั้น ประโยค 2 มี 3 ชั้น และประโยค 3 มี 4 ชั้น แต่ละชั้นมีการวางรายละเอียดของวิชาและหนังสือที่ใช้เป็นแบบเรียนหรือประกอบการเรียนมากขึ้น ประโยค 1 และ 2 ยังคงเป็นวิชาอ่าน เขียนหนังสือไทย และการเรียนเลขอยู่เช่นเดิม แต่ยากขึ้นโดยลำดับ ส่วนประโยค 3 เพิ่มวิชาพีชคณิต โทมาตร (ยูคลิด) ภูมิศาสตร์ ศาสตร์ วาดเขียนและภาษาต่างประเทศ อันได้แก่ ภาษาบาลี หรือภาษาอังกฤษ หรือภาษามลายู ภาษาใดภาษาหนึ่ง² และหลักสูตรนี้ได้เป็นหลักใช้อยู่ในโรงเรียนทั่วไปจนกระทั่งถึงปลายรัชกาล

จากรายงานของกรมศึกษาธิการใน พ.ศ. 2436 มีตัวเลขแสดงจำนวนนักเรียนที่เข้าสอบไล่วิชาภาษาไทยที่น่าสนใจคือ ตั้งแต่ปีแรก พ.ศ. 2427-2435 (ร.ศ. 111) รวม 9 ปี มีนักเรียนเรียนประโยค 1 จำนวน 1151 คน สอบได้ 629 คน ตก 522 คน ประโยค 2 มีจำนวนนักเรียน 183 คน สอบได้ 84 คน ตก 99 คน และใน พ.ศ. 2436 (ร.ศ. 112) มีนักเรียนเรียนอยู่ในชั้นประโยค 1 จำนวน 407 คน

¹วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475, หน้า 4.

²กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507 พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง วันที่ 1 เมษายน 2507, หน้า 107-113, ดูรายละเอียดในภาคผนวก

ประโยค 2 เพียง 63 คน¹ แสดงให้เห็นว่านักเรียนส่วนมากจะเรียนกันแต่ประโยค 1 เท่านั้น

ต่อมาในปี พ.ศ. 2440 (ร.ศ. 116) ผลการสอบโลกกลางปีมีนักเรียนเข้าสอบประโยค 1 จำนวน 604 คน สอบได้ 98 คน ตก 506 คน ซึ่งตัวเลขนี้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ อธิบดี ทรงอธิบายว่า "เทียบดูตามความเห็นว่าการบรรดาพลเมืองมีความยินดีเข้าเรียนตามโรงเรียนหลวงและมูลสตามีจำนวนมาก นับว่าเป็นความเจริญ... ส่วนที่ตกมากกว่าไค้นั้นเป็นด้วยปีนี้ขยับวิชาสอบไล่สูงขึ้นไปกว่าแต่ก่อน จึงไค้นักเรียนนี้ถอยลง ถึงอย่างไรก็ดียังไม่นับว่านักเรียนที่ตกนั้นมีความรู้ต่ำ เพราะว่าเป็นด้วยนักเรียนมากขึ้นก็ขยับวิชาขึ้นไปเป็นลำดับ ๆ ของความเจริญ..."² ในอีก 3 ปีต่อมา คือใน พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้กราบบังคมทูลรายงานการสอบวิชาภาษาไทยว่า จำนวนนักเรียนที่เข้าสอบประจำศก 118 สำหรับประโยคหนึ่ง ทั้งชั้น 1, 2 และ 3 มี 2230 นาย สอบได้ประกาศนียบัตร 1501 นาย ประโยคสองชั้น 1, 2 และ 3 เข้าสอบ 429 นาย สอบได้ 194 นาย "แต่ในปีนี้กรมศึกษาธิการได้ตั้งหลักสูตรสำหรับประโยค 3 ต่อขึ้นไปอีก 4 ชั้น ในครั้งแรกมีนักเรียนเข้าสอบชั้นหนึ่ง 12 นาย ได้รับพระราชทานประกาศนียบัตร 5 นาย" รวมทั้ง 3 ประโยค จำนวนนักเรียน ภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์เข้าสอบ 2671 นาย สอบได้ 1700 นาย³ ตัวเลขเหล่านี้จึงชี้ให้เห็นสภาพการณ์ของการศึกษาในช่วงนี้ได้ดีพอสมควรทีเดียว

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 4. 5ก / 2 กรมศึกษาธิการ, กองสอบไล่, นักเรียนเรื่องสอบไล่วิชาหนังสือไทย ศก 112 พ.ศ. 2436 (9 ก.พ. 2436 - 20 ม.ค. 2437).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 4. 5 ก/3 กรมศึกษาธิการ, กองสอบไล่, นักเรียนเรื่องสอบไล่หนังสือไทยกลางปี 116 (24 ส.ค. - 31 ม.ค. 2440).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ.1/73 เรื่องรายงานการสอบไล่ภาษาไทยแลอังกฤษโดยสังเขป ร.ศ. 119 (24 พ.ย. 119-2 ธ.ค. 119).

ใน พ.ศ. 2441 เพื่อให้การศึกษาสำหรับทวยราษฎร์ขยายออกไปในยังหัวเมือง
ได้แพร่หลายรวดเร็วขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้
พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะหนโตมยุธาธิบดี ขณะนั้นเป็น
ผู้อำนวยการรับผิดชอบการจัดการศึกษาของหัวเมืองโดยผ่านทางคณะสงฆ์ และความร่วมมือ
มือช่วยเหลือจากกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และมหาดไทยในงานด้านธุรการและตำราแบบ
เรียนแยกต่างหากจากงานของกรมศึกษาธิการ¹ โรงเรียนเหล่านี้ตั้งในวัดเป็นพื้น มีพระ
เป็นผู้สอนตามวิธีแบบเรียนหลวง แยกเป็นโรงเรียนบันดาศักดิ์ ซึ่งได้รับพระราชทาน
ทรัพย์สินบำรุงตามสมควร แบ่งเป็นโรงเรียนเมืองและโรงเรียนแขวงสำหรับสอนให้เป็นตัว-
อย่างแก่โรงเรียนอื่น ๆ กับโรงเรียนเซนต์สก็๊ตส์ซึ่งเอกชนตั้งขึ้น การสอบความรู้ใน
หัวเมืองได้เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) โดยใช้หลักสูตรของมหา-
มกุฏราชวิทยาลัยไปพลางก่อน และได้จัดแบ่งเป็น 3 ชั้นเรียงตามลำดับดังนี้²

ชั้นสาม เป็นต่ำ อ่านหนังสือความพงศาวดาร เขียนตามคำบอก ความ
สามัญ ทำเลขโจทยชั้นบวก ลบ คูณ ทหาร

ชั้นสอง เป็นกลาง อ่านหนังสือความพงศาวดาร เรียงความ อธิบายคำ
สุภาษิต ทำเลขโจทยชั้นบัญญัติไตรยางค์

ชั้นหนึ่ง เป็นสูง ย่อความ พระราชพงศาวดารพิสดาร แก่คำผิดทำขึ้นจาก
พระราชพงศาวดาร ทำเลขชั้นเศษส่วน

จะเห็นว่า หลักสูตรนี้ก็คล้ายคลึงกับหลักสูตรประโยค 1 เดิมที่ยังไม่ได้แบ่งเป็น
ชั้น ๆ คือเน้นที่การอ่าน เขียนและเรียนเลขนั่นเอง

¹ ขุนหลวงพระไกรศรีสุภวาทิกคิมณศาตุราชอำมาตยคณากร (เปล่ง), ผู้
รวบรวม, กฎหมายไทย : พระราชบัญญัติและประกาศในรัชกาลที่ 5, เล่ม 7 (กรุงเทพฯ
: โรงพิมพ์วิจิตร, ร.ศ. 117), หน้า 2517-2519.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 12/4 เรื่องสรุปรายงาน
ศึกษาหัวเมืองของผู้บัญชาการถวายสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ร.ศ. 117-118.

การที่การศึกษาของไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งกินเวลาเกือบ 40 ปี มีการเปลี่ยนแปลงไม่มากนักทั้งจำนวนผู้เข้าเรียน และโดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักสูตรการเรียนการสอนนั้น นอกจากจะเป็นเพราะสภาพของการเมืองในตอนต้นรัชกาลที่ทำให้เกิดการต่อต้านและไม่สนใจต่อการศึกษาแผนใหม่ในกลุ่มขุนนางรุ่นเกาต์กลางข้างต้นแล้ว สำหรับประชาราษฎร์ทั่ว ๆ ไป กล่าวได้ว่า ความสนใจและเห็นคุณค่าของการศึกษาแบบใหม่นั้นเป็นไปอย่างช้า ๆ ส่วนใหญ่ยังคงคุ้นเคยกับการเรียนกับพระที่วัดแบบประเพณีดั้งเดิมมากกว่า เห็นได้จากจำนวนนักเรียนที่เข้าเรียนและสอบได้จนจบชั้นประโยคหรือเรียนต่อชั้นสูงขึ้นไปจะมีน้อยลงอย่างเห็นได้ชัด จำนวนมากพอใจแต่การเรียนครึ่ง ๆ กลาง ๆ พอรู้และทำงานทำได้ก็เลิกเรียน แม้จะมีการส่งเสริมด้วยการให้สิทธิพิเศษให้พินทุพินสักแล้วก็ตาม จากรายงานของคณะสงฆ์ซึ่งเป็นผู้บัญชาการจัดการศึกษาในหัวเมืองนับจากปี พ.ศ. 2441 เกี่ยวกับทัศนคติของประชาชนในจังหวัดต่าง ๆ ที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงการศึกษาแบบใหม่ ปรากฏว่ามีน้อยมาก เพราะมองไม่เห็นประโยชน์ต่อชีวิตความเป็นอยู่ และต่อลูกหลานของตนสักเจนนัก ส่วนมากยังพอใจรูปแบบการศึกษาแบบเก่าอยู่¹ ที่เป็นเช่นนี้เพราะการเปลี่ยนแปลงทางการศึกษาก็เช่นเดียวกับการเปลี่ยนแปลงด้านอื่น ๆ อีกหลายด้านที่เป็นการเปลี่ยนแปลงจากเบื้องบนลงสู่เบื้องล่าง ทำให้การยอมรับและเห็นคุณค่าอันแท้จริงของการศึกษาเป็นไปอย่างช้า ๆ

เงินงบประมาณที่กระทรวงธรรมการได้รับในการจัดการศึกษาก็นับว่าเป็นอุปสรรคที่สำคัญต่อความคิดที่จะปรับปรุง หรือขยายการศึกษาด้านต่าง ๆ ในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2435-2444 กระทรวงธรรมการได้รับงบประมาณเพียงประมาณร้อยละ 7.04 เมื่อเทียบกับกลาโหมซึ่งได้ 24.25 มหาดไทย 17.06 คมนาคม 23.29 และช่วงระหว่าง พ.ศ. 2445-2453 กระทรวงธรรมการได้ร้อยละ 3.30 ในขณะที่กลาโหมและทหารเรือได้ 32.51 มหาดไทย 24.74 และคมนาคมได้ 10.29² เหตุผลส่วน

¹ David K. Wyatt, "Education and the Modernization of Thai Society," p. 46.

² เสน่ห์ จามริก, การเมืองกับการศึกษาไทย อังใน วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475, หน้า 14.

หนึ่ง บุญธรรม อินทร์จันทร์ เห็นว่าเป็นเพราะ "เสนาบดีกระทรวงนี้มีอำนาจต่อน้อยมากในที่ประชุมเสนาบดี"¹ ในทัศนะของ คีธ วัตสัน เห็นว่าเสนาบดีโดยเฉพาะเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นคนอ่อนแอ ซากไฟและแรงบันดาลใจในเรื่องการศึกษา² แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ยังคงเคยแสดงความอึดอัดพระทัยไว้ในพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อ พ.ศ. 2441 ว่า

ไต่สั่งให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ [ความคิดเห็นในการจัดการศึกษาของพระยาวิสุทธิ] เป็นเดิม แต่ที่จะบอกไม่ไหวจะแล้วเมื่อใด เพราะหนังสือพระยาวิสุทธิบอกเขามายังกระทรวงดูงงหนาเป็นขานานก็หาได้ออกให้หม่อมฉันทราบไม่ จนได้รับสำเนาทั้งหลายนี้ ทอวาก็ออกออกแอด ๆ ว่าเป็นหนังสือที่ยาว ๆ ว่าจะรอทำสู่ก็มิจะชั้นกัน เพราะฉันจึงไม่มีความหวังใจว่า ฉบับที่พิมพ์จะแล้วเสร็จ จึงไต่ส่งตนฉบับที่คัดสำเนานั้นมาถวาย³

การขาดกำลังคนที่ช่วยกันคิดช่วยกันทำจะเป็นปัญหาใหญ่ไม่น้อยในช่วงสมัยนั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็จะมีพระราชประสงค์ที่จะพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยให้รวดเร็วกว่าที่ทำไว้ในสมัยของสมเด็จพระบรมชนกนาถ แต่พระองค์ต้องเผชิญกับกลุ่มต่อต้านการเปลี่ยนแปลงในช่วงต้นรัชกาลและความไม่มีประสิทธิภาพของผู้นับตั้งค้ำบัลลังก์ในช่วงหลัง⁴ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงเจ้าพระยาวิชิตรวงษ์วิไกร เสนาบดีกระทรวงธรรมการใน พ.ศ. 2449 เกี่ยวกับการจัดโครงการศึกษาตอนหนึ่งว่า

¹บุญธรรม อินทร์จันทร์, "การปฏิรูปมัธยมศึกษาในระบบสมบูรณาญาสิทธิราช พ.ศ. 2435-2475" (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า ก.

²Keith Watson, Educational Development in Thailand, pp. 94-95.

³หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/3 ทรวจและจัดโครงการศึกษาเรื่องความเห็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เรื่องการจัดการศึกษา ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) (8 เม.ย. - 23 ก.พ. 117).

⁴David K. Wyatt, quoted in Keith Watson, Educational Development in Thailand, p. 90.

ข้อสำคัญมีอยู่แต่ตั้งรูปขึ้นไว้ แล้วพิจารณาฤดูกาลที่ควรทำไปอย่าเพิกเฉยละเล็กละลุดลงไปเลยจนสำเร็จผลเร็วขึ้นงายขึ้น เมื่อจะคิดแก้ไขเพิ่มเติมภายหลังก็ขึ้นงายขึ้น แต่ไม่ควรจะรอแต่ทรงพระราชดำริอย่างไรจึงจะทำ เจานาที่ทองคิดถวายทรงเลือกจึงจะชอบ¹

หรือในคำปรารภของพระยาวิสุทธวิสุริยศักดิ์ในหนังสือกราบบังคมทูลในปีเดียวกันว่า

กรมศึกษาธิการทุกวันนี้ที่ผู้ค้ำจุนชังขวางเห็นหนทางแล้วจัดไปไม่ได้ ก็เพราะขาดผู้มีสติปัญญาที่จะเป็นคู่คิดประการหนึ่งที่จะเป็นปากเสียงประการหนึ่ง เหตุฉะนั้นการที่มีความเห็นว่าจะตั้งกรมการขึ้นในเรื่องนี้ [กรมการที่ปรึกษาสำหรับกรมศึกษาธิการ] จึงเห็นควยเถลไถลว่าเป็นการทุเหมวจะแกความตองการที่ขาดอยู่เพราะการศึกษายอมเป็นการพอใจของคนทั่วไปที่จะแซกแซง แคววไม่ไขมากคนที่อาจจะทราบการงานที่จริง และแซกแซงให้เป็นประโยชน์นอกจากเอาพายราน้ำ หรือถาหากว่าให้ทำเขาจริงก็ไม่มากคนที่จะเป็นผู้ทำจริงได้²

การขาดแคลนครูผู้สอนก็เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการขยายตัวทางการศึกษาแม้จะมีการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูมาตั้งแต่ พ.ศ. 2435 แล้วก็ตาม การขยายการศึกษาออกไปยังหัวเมืองต่างจังหวัดจึงต้องอาศัยพระภิกษุสงฆ์เป็นส่วนใหญ่ เพราะ "ในหัวเมืองเหล่านี้หาผู้รู้เป็นครูฝึกสอนกันได้ยาก จะหาคนในกรุงเทพฯ ออกไปก็เบ่เสียงเงินมากแลไม่อยู่ถาวร"³ จากแผนงานขยายการศึกษาของเจ้าพระยาวิฑูรย์ทิศาภิบาล ใน "ระเบียบวิธีจัดการศึกษากรุงเทพฯ ร.ศ. 129"⁴ ปรากฏว่าถ้าจะต้องการจำนวน

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/5 ตรวจและจัดโครงการศึกษาเรื่องโครงการศึกษา (21 มิ.ย. 117-29 ก.ย. 129).

² เรื่องเดียวกัน.

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 12/4 สรุปรายงานศึกษาหัวเมืองของผู้บัญชาการถวายสมเด็จพระบรมบพิตรสมภารเจ้า ร.ศ. 117-118.

⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/5...

นักเรียนใน

ชั้นมูล	10,000 คน	ต้องการครู	720 คน	ปัจจุบันมี	239 คน	ขาดอยู่	481 คน
ชั้นประถม	14,000 คน	"	560 คน	"	118 คน	"	442 คน
ชั้นมัธยม	8,000 คน	"	320 คน	"	85 คน	"	235 คน
รวมนักเรียน	40,000 คน	"	1,600 คน	"	442 คน	"	1,158 คน

เมื่อการขาดแคลนครูทั้งในด้านปริมาณยังมีอยู่มาก ปัญหาด้านคุณภาพของครูก็ยิ่งต้องมากขึ้นกว่านั้นอีก ตำราหนังสือเรียนจึง "เป็นของส่วนสำคัญที่เกี่ยวข้องแก่คุณภาพจัดการศึกษาสำหรับบ้านเมือง" ตามพระคำริของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า "แม้รัฐบาลจะต้องลงทุนมากมายหลายร้อยชั่งในการแต่งหนังสือเรียนก็ไม่แพงเกินไปเลย แต่การแต่งหนังสือเรียนสำหรับที่จะใช้สอนสาธารณะศึกษาว่าโดยชั้นแรกนี้ที่ความสามารถในการฝึกสอนยังมีน้อย รัฐบาลจะไม่ต้องลงทุนเท่าใดนัก เพราะยังไม่ต้องการตำราเรียนสักก็อย่าง"¹ แต่ก็มีผลทำให้การเรียนการสอนครูต้องยึดแบบเรียนเป็นหลักแทนหลักสูตร และเข้าใจว่าแบบเรียน คือ หลักสูตรเคยชินติดต่อกันมา แม้จนกระทั่งทุกวันนี้

ประการสุดท้ายปัญหาเรื่องนโยบายในการจัดการศึกษา ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ไทยเรายังไม่มีนโยบายที่ปรากฏชัดเจนว่าเป็นการจัดเพื่อใคร เพื่อมีประชาชนส่วนน้อยหรือเพื่อการศึกษาทั่วไปสำหรับทุกคน (Universal education) และจะจัดอย่างไร อันที่จริงความพยายามในเรื่องนี้ได้เริ่มต้นมาตั้งแต่ พ.ศ. 2440 (ร.ศ. 116) อย่างจริงจังและต่อเนื่องนับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก คือ วัตสัน กล่าววว่า ในการเสด็จประพาสครั้งนั้นไม่เพียงแต่พระองค์จะได้ทรงเรียนรู้อะไรมากมาย และเสด็จกลับมาอยู่อย่างผู้เต็มไปด้วยความคิดต่าง ๆ เท่านั้น ยังได้ทรงตระหนักถึงความแตกต่างระหว่างยุโรปกับเอเชีย และเป็นครั้งแรกที่พระองค์ทรงตระหนักว่าไทยเป็นชาติที่มีวัฒนธรรม ค่านิยม และลักษณะประจำชาติอันควรแก่การสงวนรักษาไว้ การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยโดยให้การศึกษาคือเครื่องมืออันจะต้องทำ

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/5 ตรวจและจัดโครงการศึกษา เรื่อง โครงการศึกษา (21 มิ.ย. 117-29 ก.ย. 129).

โดยไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนตัวเองให้เป็นตะวันตกไป¹ หรือกล่าวได้ว่าการพัฒนากำลังคนตามความต้องการของประเทศนั้น ไม่ใช่แค่เฉพาะเพื่อสนองความต้องการของระบบราชการเท่านั้น แต่ทรงตระหนักว่าพรอมนั้นจำเป็นที่จะต้องใช้การศึกษาเพื่อสร้างความรู้สึกร่วมกันของคนในชาติในอันที่จะทำให้ราชอาณาจักรไทยเป็นชาติเจริญที่มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วย² พระองค์ได้ผู้ช่วยสำคัญคือพระเจ้าอนงยาเชอกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ตั้งแต่ครั้งยังเป็นราชทูตสยามประจำ ณ กรุงลอนดอน และภายหลังได้ถูกเรียกตัวมาช่วยงานในกรมศึกษาธิการ กล่าวได้ว่าในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2441 - 2445 เป็นช่วงที่ได้มีการ "สืบสวนและตรวจ" การศึกษาของประเทศต่าง ๆ อย่างกว้างขวางในทุก ๆ ด้าน เพราะ "มีพระราชประสงค์ให้รiformจัดการศึกษาในกรุงสยามให้จำเริญทันกาลสมัย" ที่สำคัญได้แก่ระบบการศึกษาของประเทศอังกฤษที่มีผลออกมาเป็นรายงานของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เรื่อง "ความเห็นในการที่จะจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสยามซึ่งส่งไปเรียนวิชาต่าง ๆ ในประเทศอังกฤษให้เจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน" โดยได้เสนอ "แผนผังทางเดินของการศึกษาของประเทศสยาม" ไว้ด้วย³ กับร่าง "โครงการการศึกษาในกรุงสยาม" ของกรมศึกษาธิการ⁴ ใน พ.ศ. 2441 "รายงานวิธีจัดการโรงเรียนในกรุงเขอรมนี"

¹Keith Watson, Educational Development in Thailand, p. 96.

²David K. Wyatt, "Education and the Modernization of Thai Society," pp. 142-143.

³หจจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/6 ตรวจและจัดโครงการศึกษา เรื่องแผนการจัดการศึกษา (31 ก.ศ. 117 - 17 ก.ย. 127)

⁴หจจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/5 ตรวจและจัดโครงการศึกษา เรื่องโครงการศึกษา (21 มิ.ย. 117 - 29 ก.ย. 129)

ของนายชูเปริยณ¹ กับ "รายงานแผนการศึกษาของประเทศอินเดีย" ของนายสนั่น² ในปีเดียวกัน นอกจากนั้นก็มียางานการตรวจการศึกษา และความเห็นในการจะจัดการศึกษาของประเทศสยามของมิสเตอร์แคมเบล (J.G.D. Cambell) ที่เสนอต่อกรมศึกษาธิการในปี พ.ศ. 2444³ กับรายงานของหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ "เรื่องการศึกษาแห่งประเทศญี่ปุ่น ร.ศ. 121" ในพ.ศ. 2445⁴ และนับจากปี พ.ศ. 2445 เป็นต้นมา โดยได้รับความช่วยเหลือร่วมมืออย่างมากจากบุคคลทั้งสามดังกล่าวข้างต้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงได้ทรงสามารถที่จะเริ่มต้นวางรูปแบบโครงการศึกษาแห่งชาติ (National system of education of Siam) ได้สำเร็จและขยายโปรแกรมการจัดการศึกษาออกไปได้กว้างขวาง อันได้แก่โปรแกรมการขยายการศึกษาชั้นต้นหรือประถมศึกษาสำหรับกุลบุตรทั่วไป ออกไปทั่วราชอาณาจักร และขยายการศึกษาชั้นกลางหรือระดับมัธยมศึกษาทั้งสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษาในเขตกรุงเทพมหานคร⁵ กล่าวคือ

ในช่วงต้นปี พ.ศ. 2445 กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการได้จัดทำ "ความเห็นที่จะจัดการศึกษา รัตนโกสินทร์ ศก³⁵121 การศึกษาในสวนกุหลุมตร"⁶ ขึ้น

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ.1/44 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ เรื่องวิธีการจัดการโรงเรียนกรุงเทพมหานคร (24 ธ.ค. 117 - 12 พ.ค. 118).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/7 ตรวจและจัดโครงการการศึกษา เรื่องรายงานของนายสนั่น เรื่องการตรวจการศึกษาในประเทศอินเดีย ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) (27 ต.ค. 117-20 มี.ย. 122)

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5, ศ. 2/6.

⁴ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5, ศ. 2/9 ตรวจและจัดโครงการการศึกษา เรื่องทูลเกล้า ถวายรายงานของไพศาลศิลปศาสตร์... (พ.ศ. 2445).

⁵ David K. Wyatt, "Education and the Modernization of Thai Society," p. 143.

⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ.2/6 ตรวจและจัดโครงการการศึกษา เรื่องแผนจัดการศึกษา (31 ก.ค. 117-17 ก.ย. 127).

พูดกล่าว ถวายให้ทอดพระเนตร โดยมีมุ่งหมายที่จะ "จัดระเบียบหลักการศึกษาของประเทศสยาม (National system of educational of Siam) ให้เป็นรูปเป็นโครงลงไว้เสียก่อน แล้วจึงกล่อมการเข้าหารูป คือ ขยายการเล่าเรียนออกให้กว้าง และเพิ่มเติมวิชาขึ้นให้สูงเป็นใจความนั้น" ตามความเห็นนี้ได้แบ่งรูปลักษณะการจัดการศึกษาออกเป็น 2 ประเภท คือ สามัญศึกษา (General education) อันได้แก่ การศึกษาวิชาความรู้และการฝึกหัดต่าง ๆ ซึ่งเป็นพื้นที่จะช่วยให้ผู้เรียนเป็นคนฉลาดและเป็นพลเมืองดีของประเทศชาติ กับ วิสามัญศึกษา (Special or technical education) อันได้แก่การศึกษาวิชาความรู้ หรือศิลปะการฝึกหัดต่าง ๆ เฉพาะสำหรับผู้ที่มิอุปนิสัยและความสามารถ บรรดาผู้ที่จะมีจะฝึกหัดให้ได้ความรู้พิเศษโดยเฉพาะสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เพื่อเป็นเครื่องมือสำหรับประกอบการทำงานหรืออาชีพเลี้ยงตนและครอบครัวสืบไป โดยจะได้ "ศึกษาในสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือหลายสิ่ง สูงหรือต่ำตามกำลังความสามารถและคุณานุรูปแห่งตน" นอกจากนั้นยังได้จัดแบ่งการศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ เหล่านี้ออกเป็น 3 ระดับ หรือ 3 ตอน คือ

1. การศึกษาขั้นต้นเรียกว่า "ประถมศึกษา" (Primary education) เริ่มจากการศึกษาวิชาสามัญเบื้องต้น มี อาน เขียน เรียนเลข และธรรมจรรยาให้ รัฐบาลบุญคุณโทษพอสมควรแก่ที่จะมีไว้สำหรับราษฎรทั่วไป เรียกว่า "มูลศึกษา" จบแล้วจึงเรียนต่อในวิชาความรู้สูงขึ้นไปอีกจนสอบไล่ได้ ประโยค 1 จึงเป็นประถมศึกษาบริบูรณ์ สำหรับเป็นพื้นจะเรียนต่อไปในชั้นกลาง หรือเรียนวิชาเฉพาะในชั้น "ประถมศึกษาพิเศษ" หรือออกไปประกอบอาชีพตามตระกูลก็ได้

2. การศึกษาชั้นกลาง เรียกว่า "มัธยมศึกษา" (Secondary education) เป็นการศึกษาวิชาสามัญต่อจากชั้นประโยค 1 ขึ้นไป ให้มีความรู้พอจะสามารถทำการงานได้ด้วยความรู้ ซึ่งเป็นความรู้ "วิชากลาง ๆ ที่ต้องการใช้ในที่ต่าง ๆ ทั่วไป" เช่น วิชาหนังสือ พอที่จะเป็นเสมียนได้ ค้าขายได้บ้าง หรือเป็นพื้นที่จะเรียนวิชาสามัญชั้นสูงขึ้นไปอีก หรือเรียนวิชาเฉพาะในระดับ "มัธยมศึกษาพิเศษ" ต่อไป ในระดับนี้ ผู้เรียนต้องเรียนความรู้จนสอบไล่ได้ ประโยค 2 จึงนับว่าจบการเล่าเรียนสามัญศึกษาชั้นมัธยม

3. การศึกษาขั้นสูง เรียกว่า "อุดมศึกษา" (High education) เป็น การศึกษาวิชาสามัญต่อจากชั้นประโยค 2 ขึ้นไป จนมีความรู้วิชาชั้นสูง และสามารถที่จะ

ทำการงานใดด้วยภาษาตนและภาษาต่างประเทศบางภาษา อย่างน้อยหนึ่งภาษา เพื่อให้
 "เป็นทุนสำหรับที่จะทำการงานใดกว้างขวาง หรือถ้าจะไปเล่าเรียนความรู้พิเศษใน
 ประเทศอื่น ก็ไม่ต้องให้ไปเสียเวลาเรียนภาษานั้นอยู่อีกนาน" ผู้เรียนต้องเรียนจนสอบ
 ความรู้ได้ได้ ประโยค 3 จึงนับว่าจบการเล่าเรียนสามัญศึกษาชั้นอุดม และถ้าผู้ใดได้
 ประกาศนียบัตรประโยค 3 แล้ว ไปเรียนวิชาเฉพาะต่อในโรงเรียนมัธยมศึกษาพิเศษ ก็
 จะได้ประกาศนียบัตรว่า จบการศึกษาชั้นอุดมศึกษาพิเศษ

ในการขยายการศึกษาให้แพร่หลายออกไป ว่าเฉพาะในส่วนของสามัญศึกษา
 การศึกษาระดับประถมศึกษา ทั้งมูลศึกษา และในระดับประโยค 1 นั้น พระราชบัญญัติ
 ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 โดยเฉพาะมาตรา 13 ข้อ 6 ที่กำหนดไว้
 ชัดเจนว่า "เจ้าอาวาสมีหน้าที่ ๆ จะเป็นธุระให้กุลบุตรซึ่งอาศัยเป็นศิษย์อยู่ในวัดนั้นได้
 วิชาเรียนวิชาความรู้พอสมควร" ประกอบกับความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกันมาตามชนบทประเพณี
 เดิมของไทย ช่วยให้คณะสงฆ์รับภาระการจัดการประถมศึกษาให้แพร่หลายออกไปทั่ว
 พระราชอาณาจักรได้มาก โดยที่ถ้าละแวกตำบลใดที่เด็กรู้หนังสือระดับชั้นมูลศึกษาอายุไม่ถึง
 30 คน ก็ให้การสอนทั้งชั้นมูลและประถมศึกษาประโยค 1 อยู่ในความรับผิดชอบของ
 พระสงฆ์ผู้ปกครองเด็ก แต่ถ้ามีเด็กเกินจำนวน 30 คนขึ้นไป ก็ให้ตั้งเป็นโรงเรียนประถม-
 ศึกษาขึ้นโดยเฉพาะได้ โดยมีพระภิกษุสงฆ์เป็นครูผู้สอน และอยู่ในความเกื้อหนุนของราษฎร
 ในท้องถิ่นนั้น ๆ และถือเป็นที่ของพ่อแม่ผู้ปกครองของเด็ก ที่จะต้องจัดหาเครื่องเล่า
 เรียน มีหนังสือเรียน กระดาษขนวน และดินสอ เป็นต้น ให้แก่ลูกหลานของตน การ
 สอนไวยากรณ์ประถมศึกษา คือประโยค 1 นั้น ถ้าภายในจังหวัดกรุงเทพฯ กรมศึกษา-
 ธิการจะเป็นผู้จัดสอบไล่ ส่วนในหัวเมืองตามมณฑลต่าง ๆ เป็นหน้าที่ของเจ้าคณะมณฑล
 จะเป็นผู้จัดการสอบไล่ สำหรับชั้นมัธยมศึกษา เป็นหน้าที่ของกรมศึกษาธิการ จะจัดตั้ง
 และสอบไล่แต่ในกรุงเทพฯ แห่งเดียวก่อน เพราะเหตุว่า "จะจัดสอบที่อื่นให้คืบยังไม่ได
 ด้ยว่าวิธีสอนและแบบเรียน ทั้งตัวผู้ที่จะเป็นครูย่อมเป็นการยากที่จะสร้างจะหาอยู่ในบัดนี้
 ทั้งสิ้น"

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้ส่งความทิดเห็นที่
 จะจัดการศึกษาแก่กุลบุตร ร.ศ. 121 นี้ไปถวายแด่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และกรมหมื่น
 ค่ำรงราชานุภาพ เพื่อขอพระมติเพิ่มเติมใน พ.ศ. 2448 หรือ ร.ศ. 124 ซึ่งทั้งสอง

พระองค์ก็ได้ทำรายงานพระมติเกี่ยวกับการจัดการศึกษาขึ้นพลเกล้าฯ ถวายในปลายปีเดียวกัน โดยกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงเห็นด้วยกับการจัดการศึกษาเป็นสามัญและวิสามัญศึกษา และมีพระคำริว่า¹

การศึกษาควรจัดให้สมแก่ความต้องการของบ้านเมือง แม้ความรู้จะสูงหรือแม้เป็นประโยชน์ในประเทศอื่น แต่ที่นี้ยังไม่ต้องการเลย หรือยังไม่แลเห็นว่าจะต้องการเมื่อไร ก็ยังไม่จำเป็นจะจัด ฉะนั้นเมืองต้องการคนที่มีความรู้อย่างใด ก็จำขวนขวายจัดขึ้น เช่นนี้การศึกษาจึงจะดำเนินตามกฎแห่งวิชา ประหยัดทรัพย์ในชื่อว่า ความต้องการกับความจัดทำต้องพอดีกัน ผลจึงสำเร็จไม่เช่นนั้น ความเหลือเปล่าหรือความขาดแคลนก็จะต้องมี

การศึกษาสามัญถือเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องจัดเป็นพื้นของการศึกษาวิสามัญหรือการศึกษาพิเศษ และควรจัดเป็น 2 ชั้น คือชั้นต่ำสำหรับราษฎรทั่วไป กับชั้นสูงสำหรับราชการ โดยวิธีจัดก็ต้องคิดให้ "โยงกัน" ใต้กับการศึกษาพิเศษซึ่งควรมีเป็น 2 ทาง เช่นกัน คือสำหรับฝึกหัดคนรับราชการอย่างหนึ่ง กับสำหรับฝึกหัดคนให้รู้จักประกอบกิจการงานเครื่องหาเลี้ยงชีพอย่างหนึ่ง

ส่วนกรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงมีพระคำริว่า²

ความเห็นที่พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ หรือกรมศึกษาธิการ ขอรับพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยครั้งนี้ ไม่ใช่ว่าจะควรจะเปลี่ยนแปลงหรือเพิ่มเติมแบบแผนวิธีจัดการโรงเรียนอย่างไร ปัญหาอันแท้จริงอยู่ที่ว่า จะจัดการเล่าเรียนสำหรับไพร่บ้านพลเมืองทั่วไปอย่างไร ซึ่งตามพระมติของพระองค์ทรงเห็นว่า ถ้าจะคิดจัดการศึกษาสำหรับชาติ (National education) แล้ว ขอคิดประการแรกก็คือทำอย่างไรจึงจะให้ไพร่บ้านพลเมืองที่เป็นเด็กทั้งหลายได้มีโอกาสเล่าเรียนทั่วกัน ในประการนี้ทรงเห็นด้วยที่โปรดและคณะสงฆ์ช่วยรับภาระในการจัดการศึกษาขั้นต้น โดยเฉพาะมูลศึกษาควรจัดให้มีทุกวัด โดยมุ่งปริมาณให้คนเรียนได้มากก่อน

¹ สภาการศึกษาตามกฎราชวิทยาลัย, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : การศึกษา (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 81-82.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/5 ตรวจและจัดโครงการการศึกษา เรื่องโครงการศึกษา (21 มิ.ย. 117 - 29 ก.ย. 129).

และบางแห่งก็ต้องยอมลดหลักสูตรชั้นต้นให้ต่ำลง ก็กลัวจะรบกวนการฝึกสอนให้เสียเวลาเข้าไป และยังไม่ควรมุ่งบังคับการศึกษา จนกว่าจะสามารถจัดให้คนใดเรียนรู้อะไรถึงกันเสียก่อน โดยเน้นที่การศึกษาของกุลบุตรหรือเด็กชายในเขารูปก่อน เพราะการศึกษาสำหรับเด็กหญิงจัดยากกว่า ควบคุมสถานที่และครูอาศัยวัดและพระไม่ไค และกรวางหลักสูตรการเรียนก็ไม่เหมือนกับผู้ชาย ส่วนการจัดโรงเรียนก็กำหนดว่า โรงเรียนมูลศึกษาควรมีทุกวัด โรงเรียนชั้นประถมศึกษาให้มีราวอำเภอละโรงหรือกว่านั้นตามแต่จะจัดไว้ ส่วนโรงเรียนอุดมศึกษาตามพระคำริศควรเป็นโรงเรียนสอนการศึกษาพิเศษ ทั้งชั้นต่ำและสูงนั้นก็แล้วแต่จะพิจารณาว่าเหมาะสมแก่ประโยชน์ของหน่วยงานอย่างไร

จากความคิดเห็นเหล่านี้เอง ได้มีการจัดทำ "แผนการศึกษาแห่งชาติชั้น 2 ฉบับ ๑ แรกในปลาย พ.ศ. 2451 (ร.ศ. 127) เรียกว่า "ระเบียบวิธีจัดการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 128"¹ ซึ่งกระทรวงธรรมการได้ปรึกษาดตกลงกับกระทรวงมหาดไทยว่า "การศึกษาชั้นมูลซึ่งจะจัดให้แพร่หลายไปตามวัด เป็นอันเทศาภิบาลจะจัดได้ตามท้องถิ่นทั้งสิ้น โดยไม่ต้องใช้เงินหลวง เป็นแต่จะอาศัยกำลังความตรวจตราของข้าหลวงธรรมการกับกรมศึกษาธิการ ต้องสอบไล่ให้และมีหนังสือที่จะเรียนและให้บำเหน็จแก่เจ้าของโรงเรียนที่จัดคือ" และตามรับสั่งของกรมหลวงดำรงราชานุภาพว่า กระทรวงมหาดไทยจะใช้วิธีตั้งกรรมการตำบล ประกอบด้วย กำนัน อธิการวัดหนึ่งในตำบล และแพทย์ ประจำตำบล มีหน้าที่รับผิดชอบจัดการศึกษาชั้นต่ำ โดยตรวจตราให้เด็กทั้งชายและหญิงได้เล่าเรียนให้หมด ให้วัดเป็นที่สอน ค่าใช้จ่ายในการจัดการศึกษาในชั้นนี้แล้วแต่ผู้เรียนผู้สอนจะตกลงกัน หรือถ้าเป็นโรงเรียนเขลยศักดิ์ก็จะเก็บค่าเล่าเรียนก็ได้ รัฐบาลไม่บังคับ²

ต่อมาใน พ.ศ. 2453 กระทรวงธรรมการก็ได้จัดทำ "ระเบียบวิธีจัดการศึกษากรุงเทพฯ ร.ศ. 129"³ เพื่อจัดและขยายการศึกษาทั้งในชั้นมูลศึกษา ประถมศึกษา

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/5 ตรวจและจัดโครงการศึกษา เรื่องโครงการศึกษา (21 มิ.ย. 117- 29 ก.ย. 129).

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน.

และมีมัธยมศึกษา โดยจัดรูปโครงการศึกษาสามัญ มีมูลศึกษา 3 ปี ประถมศึกษา 3 ปี แยกเป็นประถมสามัญ ประถมพิเศษ มัธยมศึกษา 3 ปี แยกเป็นมัธยมสามัญและพิเศษ สายสามัญเป็นการศึกษาที่เน้นภาษาไทยจนชั้นสูงสุด มีภาษาต่างประเทศแซมพอควร สายพิเศษ ศึกษารายวิชาไทยพอควร และเน้นภาษาต่างประเทศ เช่น ภาษาอังกฤษ เพื่อให้เป็นหนทางให้เรียนวิชาชั้นสูงได้กว้างขวาง ส่วนการศึกษาวิสามัญมีเฉพาะระดับชั้นอุดมศึกษา สำหรับการศึกษามูล กระทรวงนครบาลก็รับไปจัดการ เช่นเดียวกับที่ กระทรวงมหาดไทยรับจัดการทางคานหัวเมือง แต่เห็นกันว่าควรมีการออกพระราชบัญญัติ บังคับให้พ่อแม่หรือผู้ปกครอง จัดการให้บุตรหลานอายุตั้งแต่ 8 ขวบถึง 14 ปี ได้เล่าเรียนโดยจะเริ่มกำหนดตั้งแต่ ร.ศ. 130 เป็นต้นไป

ส่วนการศึกษาชั้นสูงในกรุงเทพฯ และหัวเมืองนั้น กระทรวงธรรมการเป็นผู้รับผิดชอบโดยให้เก็บเงินค่าเล่าเรียนเพิ่มเติมขึ้นตามแต่ที่ควรจะได้ และให้คงใช้เงินรัฐบาลบำรุงโรงเรียนชั้นสูง ๆ ในหัวเมืองที่มีอยู่ได้ โดยให้โรงเรียนประถมศึกษาเป็นหลักอยู่เมืองละโรง โรงเรียนมัธยมเป็นหลักอยู่เมืองละโรง เพื่อรับคนที่ได้เล่าเรียนวิชาชั้นต่ำเข้าศึกษาต่อไป¹

เมื่อแผนการศึกษาของชาติมุ่งเน้นที่การขยายมูลศึกษาชั้นต่ำให้แก่เด็กอย่างทั่วถึง โดยเร็วดังนี้ ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2452 หรือ ร.ศ. 128 พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ได้ทูลเกล้าฯ ถวายร่าง "หลักสูตรมูลศึกษา" สำหรับใช้ทั่วไปเพื่อขอพระราชกระแสซึ่ง ถาดทรงเห็นชอบด้วยก็จะได้อายวรางหลักสูตรชั้นประถมและมัธยมต่อไป² หลักสูตรนี้กำหนดระยะเวลาเรียนไว้ 2 ปี สำหรับผู้ที่เรียนในชั้นสูงต่อไป และ 3 ปีสำหรับผู้ที่ยังชั้นมูลแล้วไม่เรียนต่อ ตั้งแต่อายุ 7-9 ปี และสามารถแก้ไขผ่อนผันเป็นพิเศษได้ตามปัญหาและความเหมาะสมของแต่ละท้องที่ โดยพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ก็ได้กล่าวไว้ในคำกราบบังคมทูลว่า

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/5 ตรวจและจัดโครงการศึกษา เรื่องโครงการศึกษา (21 มิ.ย. 117 - 29 ก.ย. 129).

² เรื่องเดียวกัน.

... ความรู้และการสอน ถ้าจะฟังตามหลักสูตร ดูเหมือนจะเห็นว่าสูงไป แต่แท้จริงก็ไม่สูงอะไรนัก... หลักสูตรศึกษายุคเก่า ๆ ว่าต้องว่าไวสูง ๆ หน่อย เป็นธรรมดา เพราะสำหรับเป็นเครื่องหมายที่จะคงให้ทะก่ายไม่ให้ถึง ถ้าเครื่องหมายต่ำ ความที่จะชักชวนให้วิ่งก็ออกไป เพราะเห็นวางยาวไกล นั้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า การเขียนหลักสูตรฉบับนี้มีพัฒนาการแตกต่างไปจากหลักสูตรอื่น ๆ ก่อนหน้านี้ ซึ่งส่วนใหญ่กำหนดไว้แต่เพียงรายวิชา หรือเพิ่มรายละเอียดแค่เพียงสังเขปเท่านั้น แต่หลักสูตรมศศึกษา ร.ศ. 128 นี้ แยกออกเป็นวิชาบังคับให้สอนกับวิชาไม่บังคับให้สอน ยอมให้เลือกตามความสามารถ วิชาบังคับมีอยู่ 4 วิชา ซึ่งกล่าวว่า เป็นวิชาที่ฝ่ายมหาดไทยได้ตกลงเห็นชอบด้วยแล้ว ได้แก่วิชาภาษาไทย เลข การรักษาคัว และจรรยา แต่ละวิชาจะประกอบด้วยรายละเอียดของจุดมุ่งหมายในการที่ให้สอน วิชานี้ และรายการที่ต้องสอน ส่วนวิชาที่ไม่บังคับให้สอน ได้แก่วิชา วิทยา ศิลปะ ซึ่งแยกเป็นภาคเขียนและขับร้อง และการทหารแต่ละวิชาจะประกอบด้วยรายละเอียดของจุดมุ่งหมายและวิธีสอนของวิชานั้น ๆ และในตอนท้ายของหลักสูตร ได้กล่าวถึงการสอบไล่ว่า วิชาบังคับจะสอบให้คะแนนเรียงตัว ส่วนวิชาที่ไม่บังคับ จะสอบให้คะแนนเทียบเปอร์เซ็นต์รวมทั้งชั้นด้วย นับเป็นการเขียนหลักสูตรที่ก้าวหน้าขึ้นมากที่สุดทีเดียว

ในขณะที่การศึกษาของไทยกำลังจะเข้าสู่ยุคเข็ญขึ้น และกระทรวงธรรมการได้ร่างกระแสพระบรมราชโองการเพื่อประกาศแสดงพระบรมราโชบายในการจัดการศึกษาแก่ราษฎรไทยโดยตรง และกำลังรอกการแก้ไขข้อความบางตอนจากกรมหลวงดำรงราชานุภาพอยู่นั้น เป็นที่น่าเสียดายว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ประชวรและเสด็จสวรรคตอย่างกะทันหันโดยไม่ทันได้ประกาศกระแสพระบรมราชโองการตามที่ตั้งพระทัยไว้ ในหนังสือกราบบังคมทูลของพระยาไพศาลศิลปศาสตร์(สนั่น) ลงวันที่ 28 กันยายน ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453) มีความตอนหนึ่งว่า¹

ประกาศฉบับนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้ร่างให้สั้นให้ง่าย วางเคสุ์พินิจในการศึกษาสำหรับชาติ และกลั่นเนื้อความจำเพาะแต่ที่เห็นด้วยเกล้าว่าจะจริงใจราษฎรไทย

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 2/5 ตรวจและจัดโครงการศึกษา เรื่องโครงการศึกษา (21 มิ.ย. 117 - 29 ก.ย. 129).

ทุกกาละและเทศะ เมื่อได้วางหลักไชยลงเสียครั้งหนึ่งแล้วเช่นนี้ ต่อไป จะวางสกีมหรือประกาศกำหนดการละเอียดตามลำดับจะเป็นเสนาบดีรับพระบรมราชโองการประกาศ หรือจะออกเป็นพระราชบัญญัติก็ได้... ชาพระพุทฺธเจ้าเห็นควยเกล้าฯ เช่นนี้ จึงใจเต็มปรารถนาจะวางหลักเสียครั้งหนึ่งทีเดียว เคฟฟินีชั้นนั้นก็ไซวา เป็นความเห็นของชาพระพุทฺธเจ้าว่าแท้จริงชาพระพุทฺธเจ้าได้ถายมาจากอิมปิเรียลเสคริปต์ของญี่ปุ่น ซึ่งโคกุดันมาจากความคิดของคนชาวตะวันตกอยู่แล้ว เป็นการกีดกันกันต่อ ๆ มา แต่คอนสติติวชันไทยไม่ใช่แบบเดียวกับญี่ปุ่น เพราะฉะนั้นจึงได้รับพระราชทานแก้ไขในตอนท้ายบางให้เหมาะแก่เมืองไทย การวางเคฟฟินีชั้นก่อนวางสกีมนั้น ชาพระพุทฺธเจ้าเห็นควยเกล้าฯ ว่าจำเป็น ถ้าเคฟฟินีชั้นยังไม่ตกลงสกีมจะตกลงอย่างไรได้ เมื่อยังไม่แน่ใจจะทำอะไร ก็ไม่อาจคิดถึงว่าจะทำอย่างไรได้

ดังนั้นจึงนับว่าเป็นความจริงตามที่ศิษ วัตสันได้กล่าวไว้ว่า¹

ถึงแม้พัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ทางการศึกษาจะเกิดขึ้นหลังจากการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และการเปลี่ยนแปลงในรัชสมัยของพระองค์เป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงในวงเล็ก ๆ เพื่อการเริ่มต้นและแสวงหาแนวนโยบายที่เหมาะสมแก่ความต้องการของประเทศ จึงเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องศึกษาเขาไปในรายละเอียดเกี่ยวกับนโยบายทางการศึกษาของพระองค์ท่าน เพราะในนโยบายนี้เองคือรากฐานทั้งหมดของการคิดและการพัฒนาการทางการศึกษาในเวลาต่อมาของไทย

เมื่อได้พิจารณาถึงพื้นฐานทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม สภาพการณ์และนโยบายทางการศึกษา ในช่วงก่อนและในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ก็ไม่เป็นที่น่าสงสัยว่าเหตุใดหลักสูตรการเรียนการสอนในระดับประถมและมัธยมศึกษาของไทย จึงยังเน้นอยู่ที่ การอ่าน เขียน เรียนเลขเป็นส่วนใหญ่ และการเติบโตของโรงเรียนมัธยม ก็เป็นไปอย่างช้ามากและมีอยู่จำนวนน้อยโรงเรียน โดยเฉพาะอย่างยิ่งโรงเรียนมัธยมชั้นสูง (ประโยค 3) ใน พ.ศ. 2445 มีอยู่เพียง 2-3 โรงเรียน

¹Keith Watson, Educational Development in Thailand, p.99.

คือ สอนทูลอาบ ราชวิทยาลัย และสายสวัสดิ์เท่านั้น¹ ทั้งนี้ สำหรับวิชาประวัติศาสตร์ ซึ่งเรียกกันในครั้งนั้นว่า วิชาพงศาวดาร ถ้ายกเว้นหลักสูตรของโรงเรียนมุสลิมามัธยม ชั้นสูงในช่วง ร.ศ. 111-112 (พ.ศ. 2435 - 2436) เสียแล้ว กล่าวได้ว่า วิชานี้ ยังไม่มีโอกาสได้รับเลือกเข้าบรรจุไว้ในหลักสูตรการศึกษาของโรงเรียนเลย ไม่ว่าจะ เป็นหลักสูตรมูลศึกษาประโยค 1 ประโยค 2 หรือประโยค 3 ก็ตาม นอกจากจะเป็นเพียง วิชาที่มีเนื้อหาสอดแทรกอยู่ในวิชาภาษาไทยในบางระดับเป็นครั้งเป็นคราวเท่านั้น

หลักสูตรโรงเรียนมุสลิมามัธยม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435) นั้น ถ้าพิจารณาจาก การจัดโรงเรียนและกำหนดวิชาที่ท่องเรียนแล้ว น่าที่จะได้รับอิทธิพลแบบอย่างรายงาน การตรวจการศึกษาประเทศญี่ปุ่นของขุนวรการโกศลใน พ.ศ. 2430 (ศก 1249) ไม่น้อย ในหลักสูตรมูลศึกษาชั้นต่ำซึ่งกำหนดให้เรียนวิชา ชนม อาน เขียน แต่ง- ข้อความไวยากรณ์และเลขวิธี และอาจมีวิชาขับร้องด้วยก็ได้นั้น ในวิชาอานได้กำหนดให้ "อ่านหนังสือ เรื่องที่กล่าวด้วยภูมิศาสตร์ พงศาวดารและเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับความจริงในวิชานั้น" รวมอยู่ด้วย ส่วนในหลักสูตรของโรงเรียนมุสลิมามัธยมชั้นสูง ซึ่งเท่ากับ หลักสูตรประโยค 1 นอกจากมีวิชาที่กำหนดไว้ในชั้นมูลศึกษาชั้นต่ำแล้ว ยังมีวิชาอื่น ๆ อันได้แก่ ภูมิศาสตร์ พงศาวดาร วิทยาศาสตร์ การเขียนรูปภาพ และขับร้องเพิ่มขึ้นอีก โดยกำหนดให้เรียนจรรยาสุปคาค์ละ 2 ชั่วโมง วิชาภาษาไทยทั้งหมด 10 ชั่วโมง เลขวิธี 6 ชั่วโมง ภูมิศาสตร์ 4 ชั่วโมง พงศาวดาร วิทยาศาสตร์ วาดเขียน วิชาละ 2 ชั่วโมงเท่ากัน และขับร้อง 1 ชั่วโมงครึ่ง แสดงให้เห็นว่าวิชาภูมิศาสตร์ได้รับการพิจารณาในสมัยนั้นว่าสำคัญและจำเป็นแก่ผู้เรียนมากกว่าวิชา "เบ็ดเตล็ด" อื่น ๆ รวมทั้งวิชาพงศาวดารด้วย ในการกำหนดเนื้อหาของวิชาพงศาวดารได้กำหนดให้เรียน เฉพาะพงศาวดารของไทย จัดลำดับเหตุการณ์

ตั้งแต่พระเจ้ารามาธิบดีอุทอง สร้างกรุงทวารวดีลำดับวงศ์พระมหากษัตริย์ มาจนกรุงเก่าพิณาศ และเหตุการณ์ที่เป็นสิ่งสำคัญในรัชกาลต่าง ๆ เป็นลำดับมา

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5, ศ. 2/6 และเอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศ.ข. 2/16 ประกาศและ พ.ร.บ. เรื่องคำสั่งเรื่องกำหนดอายุนักเรียนเทียบเข้าชั้นศึกษา (7 ก.พ. 2445).

แลพระบรมราชวงศ์ปรัศยุบันนี้ มีทางพระราชไมตรี การค้าขายต่างประเทศ แลอาการสรรพประชาชน การศึกษาธรรมนิยมกิริยาอาการ ความเปลี่ยนแปลง แลความดีของบรรพบุรุษที่รักษานรักษเมือง ทำราชการมีชื่อเสียง เป็นลำดับมาจนรัชกาลปรัศยุบัน

นั่นก็คือมีเนื้อหาเกี่ยวกับ พระราชกรณียกิจด้านต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ไทย และประวัติบุคคลสำคัญของชาติ โดยจัดเนื้อหาตามลำดับเวลาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้จัดทำไว้แล้วในแบบเรียนของหลวง เพราะฉะนั้นจึงกำหนดครู "ให้สอนตามแบบหลวง"

อย่างไรก็ดี หลักสูตรมูลสามัญนี้ คงจะยากเกินไปสำหรับครูและนักเรียนก็เป็นได้ จึงปรากฏว่าในปี พ.ศ. 2438 ได้มีการจัดหลักสูตรใหม่ สำหรับประโยค 1, 2 และ 3 แต่ละประโยคก็ขยายออกไปเป็น ประโยคละ 3, 3 และ 4 ชั้นตามลำดับ ในวิชาอ่านหนังสือไทย ประโยค 1 ชั้น 3 กำหนดให้อ่านพระราชพงศาวดารย่อ (ตอนกรุงเก่า) ประโยค 2 ชั้น 1 อ่านพระราชพงศาวดารราชวงศ์ปัจจุบัน (อ่านจบแล้วเล่าเรื่องปากเปล่าได้) ประโยค 2 ชั้น 2 อ่านพระราชพงศาวดารเล่ม 1 (อ่านจบแล้วเล่าเรื่องปากเปล่าได้) ประโยค 2 ชั้น 3 อ่านพงศาวดาร เล่ม 2 (จบแล้วเล่าเรื่องปากเปล่าได้) ส่วนในประโยค 3 ตั้งแต่ชั้น 1-4 ให้อ่านหนังสือชั้นสูงเล่มใดเล่มหนึ่งในภาษาไทย อ่านแล้วบอกใจความปากเปล่าได้ และในวิชาแต่งความของประโยค 3 ชั้น 3 กำหนดให้เรียงความจากหัวข้อที่ยากขึ้นไป เช่น ปอลิตีคอลล อิกอนโนมี่ (Political economy) สมบัติวิเคราะห้ มอแรลลิตี้ (Morality) อุปนิสัย อิริยาบถ หน้าที่ของราษฎรที่จะต้องกระทำ เป็นต้น ในหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัยที่ใช้เป็นแบบในการสอบไล่ความรู้โรงเรียนวัดในหัวเมือง ซึ่งเรียนครั้งแรกกลางปี ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ในโรงเรียนชั้นสามที่กำหนดให้อ่านหนังสือ ความพงศาวดารเช่นกัน ในชั้นสองให้เขียนคำบอก ตามความในพงศาวดารในชั้นหนึ่ง ให้อ้อความพระราชพงศาวดารพิศดาร และแก้คำผิดที่ท้าวขึ้นจากพระราชพงศาวดาร

หนังสือพระราชพงศาวดารที่ใช้เป็น "แบบหลวง" ในช่วงก่อนปี พ.ศ. 2453 ซึ่งนับว่าเป็นส่วนประกอบที่สำคัญพอควรของวิชาภาษาไทย และมีเป็นหลักใช้อยู่ 2 เล่มด้วยกัน คือ เล่มแรกเรียกว่า พงศาวดารสยาม หรือ พระราชพงศาวดาร ก็เรียก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้า-

น้องยาเชอพระองค์เจ้าสวัสดิประวัติและพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ เรียบเรียงขึ้นเป็นความย่อ ตั้งแต่ปีออก ฉศก 1246 (พ.ศ. 2427) โดยมีพระราชประสงค์จะให้แล้วภายใน 10 เดือน โดยกำหนดเนื้อหาเป็น 3 ตอน หรือ 3 ปริเฉทด้วยกัน ตอนที่ 1 ว่าด้วยเรื่อง พระราชพงศาวดารเหนือ กับพระราชพงศาวดารกรุงทวารวดี พงศาวดารกรุงธนบุรีรวมกันเป็นตอนหนึ่ง โดยใช้หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับของกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสเป็นแบบ และตัดความจากพงศาวดารเหนือบ้าง ที่อื่น ๆ บ้าง ตอนที่ 2 ว่าด้วยพระราชพงศาวดารพระบรมราชวงศ์ปัจจุบัน เรียบเรียงจากหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ตอนที่ 3 ว่าด้วยประวัติและตำนานของวิเศษต่าง ๆ ในกรุงสยามรวมเป็น 3 เล่ม "สมุดฝรั่ง"¹ แต่ในหลักฐานบางแห่งกล่าวว่า หนังสือเล่มนี้เรียบเรียงตั้งแต่ ร.ศ. 108 และใน ร.ศ. 109 เพิ่งแต่งเสร็จไป 2 ตอนและกำลังทำตอนที่ 3 อยู่² และหลักฐานบางแห่งก็กล่าวว่า พระราชพงศาวดารย่อปริเฉทที่ 1-2 แต่งขึ้นตั้งแต่ ร.ศ. 106 (พ.ศ. 2430)³ แต่ไม่ว่าจะเรียบเรียงแล้วเสร็จเมื่อใดก็ตาม คงได้มีแบบเรียนหลวงทันใช้ในหลักสูตรมูลศึกษา ร.ศ. 111 และหลักสูตร พ.ศ. 2438 แน่นนอนหนังสืออีกเล่มหนึ่ง คือ พงศาวดารพิศดาร เล่ม 1, 2 และ 3 ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าผู้ใดแต่งขึ้น มีแต่กล่าวว่า แต่งขึ้นแล้วเสร็จเมื่อ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444)⁴ แต่ในบางหลักฐานก็กล่าวว่า กรมศึกษาธิการกำหนดให้ พระราชพงศาวดาร เล่ม 1 และ 2

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ. 1. 3/1 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ, ตำราเขียน เรื่องตำราเรียน (ม.ท.).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5, ศ. 1/10 เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ เรื่องรายงานเวรแต่งตำราเขียนและเวรเก็บจดหมายเหตุสมุดและบัญชีเงินปี 108-109 (พ.ศ. 2432-2433).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 9.2/67 กรมตำรา, ตำรา-แบบเรียน เรื่อง เสนาบดีขอทราบจำนวนแบบเรียนที่เกิดขึ้นใหม่ (25 มี.ค. 2456-18 มี.ย. 2457)

⁴ เรื่องเดียวกัน.

เป็นหนังสือสำหรับสอนอ่านหนังสือไทยประโยคสองชั้น 2 และ 3 ตามลำดับตั้งแต่ศก 117 (พ.ศ. 2441) เป็นต้นไป¹

ในบรรดาวิชา "เบ็ดเตล็ด" นอกเหนือจากวิชาหนังสือ อ่าน เขียน เรียน เลขแล้ว วิชาประวัติศาสตร์หรือพงศาวดาร นับว่ามีบทบาทในหลักสูตรของโรงเรียนอยู่-น้อยกว่าวิชาอื่น ๆ เพราะมีเนื้อหาสอดคล้องอยู่ในวิชาภาษาไทย ต่างกับวิชาอื่น เช่น วิชา จรรยาหรือธรรมจริยา ได้รับการกำหนดให้เป็นวิชาสำหรับสอบไล่ประโยค 1,2 และวิชา ภูมิศาสตร์ในประโยค 2 ในประกาศการสอบไล่วิชาของกรมศึกษาธิการเมื่อ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ในหลักสูตร พ.ศ. 2438 วิชาภูมิศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และวาดเขียน ก็ได้รับการบรรจุไว้ในหลักสูตรของประโยค 3 ตั้งแต่ชั้น 1 ขึ้นไปถึงชั้น 4 โดยเฉพาะวิชา ภูมิศาสตร์นี้ หลวงสวัสดิสารศาสตรพุทธิและจรรยา วงศ์สายัณห์ กล่าวว่า "เป็นของแน่นอน ที่รับเอาแบบฉบับของโรงเรียนในประเทศอังกฤษครั้งนั้น"² และแม้ในหลักสูตรมูลศึกษา ร.ศ. 128 นอกจากวิชาจรรยาแล้ว ก็มีวิชาการรักษาตัว ที่ได้รับการบรรจุไว้ในหลักสูตรวิชาบังคับ และนอกจากวิชาวิทยาศาสตร์แล้ว วิชาศิลปะ อันได้แก่วาดเขียนและ ขับร้อง ก็ได้รับการบรรจุเข้าไว้ในหลักสูตรเป็นวิชาเลือกอีกด้วย จึงกล่าวได้ว่า สถานะ ของวิชาประวัติศาสตร์ในโรงเรียนของไทยในรัชกาลที่ 5 ก่อน พ.ศ. 2453 มีลักษณะ คล้ายคลึงกับวิชาประวัติศาสตร์ในหลักสูตรของโรงเรียนในประเทศเยอรมนีและออสเตรีย ในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 18 ดังได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศษ. 4.5 ก/5 กรมศึกษาธิการ : กองสอบไล่ นักเรียน เรื่องกรมศึกษาจัดหลักสูตรการสอบไล่หนังสือไทยอย่างใหม่ในศก 117 (4-11 ก.ย. 2441).

² หลวงสวัสดิสารศาสตรพุทธิ และจรรยา วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา, หนังสือชุดพัฒนาการทางการศึกษา อันดับที่ 2 (โครงการพัฒนาการศึกษา, กระทรวงศึกษาธิการ, 2504), หน้า 142.

วิชาประวัติศาสตร์ในหลักสูตรของโรงเรียนภายหลัง พ.ศ. 2453

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติในปลายปี พ.ศ. 2453 นั้น การจัดการศึกษาของประเทศได้เริ่มมีรูปแบบที่ชัดเจนขึ้นกว่าในรัชกาลก่อน กล่าวคือ ได้มีการจัดแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 ประเภท คือ สามัญศึกษา กับ วิสามัญศึกษา และมี 4 ระดับชั้นด้วยกัน คือ มูล ประถม มัธยม และอุดม ซึ่งได้จัดให้มีแพร่หลายบ้างแล้ว แต่ปลายรัชกาลก่อน โดยเฉพาะระดับมูลศึกษาและประถมศึกษา ส่วนมัธยมศึกษายังมีจำนวนน้อย และตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นส่วนใหญ่ ยิ่งระดับอุดมศึกษา ซึ่งสอนหลักสูตรประโยค 3 ก็เพิ่งได้เริ่มขยายตัวเพิ่มขึ้นจากที่มีอยู่เดิม 2-3 โรง ในช่วงต่อรัชกาลใหม่นี้เอง สำหรับวิสามัญศึกษา ตามรูปโครงการศึกษาจัดไว้ต่อจากการศึกษาสามัญ แบ่งเป็น 4 ระดับเช่นกัน คือ มูลวิสามัญ ประถมวิสามัญ มัธยมวิสามัญ และ อุดมวิสามัญ สำหรับ 2 ระดับแรก ได้เริ่มมีขึ้นบ้างแล้ว แต่ยังไม่ไต่ลงมือจัดจริงจังนัก นอกจากระดับมัธยมวิสามัญ ได้เริ่มไว้แต่รัชกาลก่อนหลายอย่างด้วยกัน เช่น ครู แพทย์ ทหาร รถไฟ ไปรษณีย์ เป็นต้น ส่วนอุดมวิสามัญซึ่งเทียบเท่ากับการศึกษาระดับมหาวิทยาลัยในต่างประเทศยังไม่สามารถจัดขึ้นได้ในประเทศขณะนั้น และเพื่อไม่ให้เกิดความเข้าใจสับสนเกี่ยวกับชื่อและหลักสูตรของโรงเรียนชั้นอุดม กับการศึกษาระดับอุดมวิสามัญ ซึ่งเป็นการศึกษาพิเศษเฉพาะอย่าง ในปลาย พ.ศ. 2454 (ร.ศ. 130) จึงได้มีการตกลงกันระหว่างกระทรวงธรรมการกับกระทรวงกลาโหมว่าต่อจากนี้ไป คำว่าอุดมศึกษา จะหมายถึงการศึกษาวិชาเฉพาะอย่างในระดับที่เทียบเท่ามหาวิทยาลัยในต่างประเทศเท่านั้น อุดมสามัญศึกษา จะเรียกชื่อว่า มัธยมชั้นสูงเพียงชื่อเดียว และจะเป็นชั้นที่เตรียมผู้เรียนเข้าเรียนต่อไปในระดับอุดมศึกษาต่อไป¹ และได้มีประกาศกำหนดนักเรียนชั้นอุดมศึกษาตามความในพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ที่ยกเว้นนักเรียนซึ่งรัฐบาลได้กำหนดว่าเป็นวิชาชั้นอุดมศึกษา ไม่ต้องเกณฑ์เป็นทหารตลอดเวลาเรียนภายในอายุ 30 ปีเสีย-

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ. 4/125 โรงเรียนเรื่องโรงเรียนแอสซิมชัน มีเรื่องขอเป็นโรงเรียนชั้นอุดมศึกษา และประกาศยกเลิกโรงเรียนสวนกุหลาบจากชั้นโรงเรียนอุดมศึกษาและประกาศกำหนดนักเรียนชั้นอุดมศึกษา (14 เม.ย. - 30 ม.ค. 2454).

ใหม่ ลงวันที่ 30 มกราคม รัตนโกสินทรศก 130 เพื่อให้สอดคล้องตรงกัน¹

ส่วนนโยบายหลักในการจัดการศึกษาก็จะมุ่งส่งเสริมที่การศึกษาขั้นต้น คือ มวลศึกษา และประถมศึกษาเสียก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งมูลศึกษา เพื่อให้เป็นพื้นฐานสำหรับราษฎรทุกคน การจัดจึงใช้วิธีแบ่งแรง คือให้ท้องถิ่นเป็นผู้รับผิดชอบในการจัดตั้งและดำเนินโรงเรียน ในหัวเมืองอยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทย ในเขตกรุงเทพฯ ก็อยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงนครบาล ส่วนรัฐบาลโดยกระทรวงธรรมการ รับผิดชอบด้านเงินอุดหนุนบางประการและความคุมคุณภาพการศึกษาด้านหลักสูตรแบบเรียน การสอบไล่ และการตรวจตราของข้าหลวงธรรมการ ส่วนการศึกษาขั้นสูงขึ้นไป กระทรวงธรรมการเป็นผู้รับผิดชอบจัดตั้งและขยายไปตามกำลังงบประมาณและความต้องการจำเป็นของประเทศ และส่งเสริมให้ราษฎรได้เรียนสูงขึ้นตามอัธยาศัย คือตามความสามารถและทุนทรัพย์แห่งตน โรงเรียนที่จัดตั้งขึ้นในช่วงนี้จึงมีอยู่ 3 ประเภท คือ โรงเรียนประชาบาล ซึ่งหมายถึงโรงเรียนชั้นต้นที่ราษฎรในท้องถิ่นร่วมกันจัดตั้งขึ้นกับโรงเรียนรัฐบาลซึ่งกระทรวงธรรมการจัดตั้งและรับผิดชอบอยู่ กับโรงเรียนเซนต์กัลป์ ซึ่งต่อมาเรียกว่า โรงเรียนราษฎร์ จัดมีตั้งแต่ชั้นมูล ประถม มัธยม และมัธยมสูง และส่วนมากเป็นโรงเรียนของคณะสอนศาสนา

แม้ว่าจะมีนโยบายและรูปแบบพอเห็นได้ชัดมาแต่ปลายรัชกาลก่อน ตามระเบียบการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ และหัวเมืองแล้วก็ตาม งานในส่วนของกระทรวงธรรมการก็มีเหตุขัดข้องในเรื่องการจัดทำแผนงาน การของงบประมาณเพิ่มและวิธีการเสนอขออนุมัติเงินมาดำเนินงานของกระทรวงธรรมการ ที่ตกลงกันไม่ได้กับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ทำให้งานขยายการศึกษาต้องล่าช้าต่อมาอีกหลายปี² และจากรายงานการศึกษาของมณฑล

¹ประกาศพระราชบัญญัติและพระรชากำหนดต่าง ๆ รัชกาลที่ 6 ร.ศ. 130 (ม.ป.ท. : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ม.ป.ป.), หน้า 441-443.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ. 1/2 เบ็ดเสร็จกระทรวง-ศึกษาธิการ เรื่องจักราชาการในกระทรวงธรรมการและเปลี่ยนนามกรมตั้งมาธิการ แลกรมพระอารามเป็นกรมกัลปนา กับขอเพิ่มงบประมาณ (1 พ.ค. 2454 - 25 มิ.ย. 2462).

กรุงเก่าและมณฑลพิษณุโลกใน พ.ศ. 2455 ซึ่งจัดตั้งโรงเรียนและกรรมการตำบลตาม
 ขอประชุมเทศบาลของกระทรวงธรรมการใน พ.ศ. 2452 ก็กล่าวว่า การศึกษา
 "จะเจริญรวดเร็วไม่ได้ ต้องอนุโลมให้ค่อย ๆ เจริญตามสมควรแก่กาล" เพราะเป็น
 การเปลี่ยนแปลงส่วนมากที่จะให้หันมานิยมยินดีในการศึกษาและส่งบุตรหลานมาเข้าเรียน
 โดยเฉพาะประชาชนในเขตยากจนขัดสนที่ต้องการแรงงานบุตรหลานช่วยในการทำงานทาง
 บ้านอยู่ ประกอบกับหาครูสำหรับสอนได้ยาก ยังต้องอาศัยพระสอนไปตามประเพณีวัดค้อย่าง
 โบราณก็มีอยู่มาก¹ ดังนั้นแม้กระทรวงธรรมการจะได้เริ่มต้นร่าง "พ.ร.บ. บังคับเด็ก
 ให้เล่าเรียน ร.ศ. 131"² และสั่งให้พระยาภักดียามไมตรี ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินขณะ
 นั้น ตรวจสอบและให้ความเห็นแล้วก็ตาม การออกกฎหมายบังคับให้เด็กเข้าเรียนวิชาเบื้องต้น
 ที่จำเป็นสำหรับพลเมืองคือทั่วไปนั้นจึงต้องล่าช้าไปถึง พ.ศ. 2464 คืออีกเกือบ 10 ปี
 ต่อมา จึงทำได้สำเร็จ ดังเห็นได้จากบันทึกตอบ ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทรา-
 ธิปดี ที่ตอบขอเสนอของพระยาธรรมศักดิ์มนตรีและคณะลงวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2457
 ว่า

การที่จะออกพระราชบัญญัติเรื่องนี้นั้น คุุไม่ไช่เวลาในสมัยนี้เสียแล้ว อีก
 ประการหนึ่ง ความจำเป็นก็เรื่องเงิน เมื่อยึดเงินออกเสียจากนี้แล้วก็หมด
 ความจำเป็นในบัดนี้ เรื่องเด็กก็ไม่ได้เรียนทั่วกันนั้นเป็นปลายเหตุ ถึงแม้จะ
 ออกพระราชบัญญัติก็เพียงแต่ขู่เท่านั้น เรายังจะตองเป็นอุปแพเด็ก เพราะ
 ไม่มีตัวครูและเงินที่จะบำรุง อีกประการหนึ่ง เหตุจะเกิดจากปัญหาหมอล
 ญ์ก็ซึ่งมหาตุไทยกับคลังยังผูกกันอยู่ เราควรรอฟังปัญหานั้น และเก็บ
 เรื่องนี้สงบไว้ที่...

การที่จะออกพระราชบัญญัติบังคับเด็กให้เล่าเรียนนี้คู่หาหรือกับเสนาบดี
 กระทรวงพระคลังแล้ว เสนาบดีกระทรวงพระคลังรังเกียจในมาตรา 16
 ขอที่จะให้เจ้าของทองที่หาเงินบำรุงโรงเรียนประจำตำบลเอง [โดยเก็บ
 เงินศึกษาพลี] ตามที่มหาดไทยคำรืออยู่นั้น คลังถือวาแบ่งภาษีรัฐบาลตรงๆ

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ1/14 รายงานกระทรวง
 ธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำพุทธศักราช 2455, หน้า 58, 63.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 2/88
 ประกาศและ พ.ร.บ. เรื่อง พระราชบัญญัติการศึกษา (29 ก.ค. - 13 ต.ค. 2455)

แต่ส่วนเงินฝ่ายรัฐบาลบ้างนั้นคลังรับให้ เมื่อคลังชักของในเรือเงิน บ้างโรงเรียนประชาบาลเช่นนี้ พระราชบัญญัตินี้ก็ยังไม่ออกไม่ได้อยู่เอง แต่ถ้ามองออกจะคิดสักอะไรแก่ประโยชน์ที่ต้องการอยู่บ้าง หรือจะออกโดยตัด ขอบเงินอุดหนุนโรงเรียนประชาบาลออกเสีย โดยจะแก้ไขปรุงแต่งอย่างไร ใ้ปลัดทูลฉลอง พระยาธรรมศักดิ์มนตรี ผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง เจ้ากรม ศึกษาธิการ ปฏิภาษากันคำริหตุต่อไป¹

อย่างไรก็ตามในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2455 พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ซึ่งดำรง ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการสืบต่อจากเจ้าพระยาวิชิตรวงศ์วุฒิไกรก็ได้ทำหนังสือ กราบบังคับทูลถวาย "ความเห็นที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 131"² หรือโครงการศึกษา แห่งชาติฉบับใหม่ที่จัดทำรายละเอียดแบ่งเป็น 6 ภาคด้วยกัน คือ ภาคแรก เป็น พราราชการศึกษาทั่วไป ว่าด้วยลักษณะของประเทศสยามและอุปนิสัยวัฒนธรรมของชน ชาวสยามที่มีผลสัมพันธ์ต่อการจัดการศึกษา ประเภทของการศึกษา และความต้องการ กับสิ่งที่ต้องการ. _____ ของสังคมไทย ภาคสอง ว่าด้วยรูปโครงการศึกษาซึ่ง มีสำเนาที่ 1 เป็นร่างประกาศตั้งโครงการศึกษา ร.ศ. 131 ให้ราษฎรได้ทราบทั่วกัน สำเนาที่ 2 เป็นร่างพระราชบัญญัติบังคับการศึกษา สำเนาที่ 3 เป็นคำแปลภาษาอังกฤษของร่างพระราชบัญญัติ สำเนาที่ 4 เป็นร่างหลักสูตรสามัญ และสำเนาที่ 5 เป็นบัญชีหนังสือเขียนชั้นประถมสามัญศึกษา และสำเนาอื่น ๆ เกี่ยวกับบัญชีสำมะโน- ครวเด็กชายหญิงอายุระหว่าง 7-14 ปี ใบคำนวณจำนวนนักเรียน ครู และเงิน- เดือนครู ร่างข้อบังคับการให้เงินอุดหนุนโรงเรียนประชาบาลและโรงเรียนมณฑล เป็นต้น

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 2/100 ประกาศและ พ.ร.บ. เรื่องพระราชบัญญัติบังคับการศึกษา (12 มี.ค. 2456 - 23 พ.ย. 2457)

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ. 10/14 จัดการศาสนา และการศึกษา เรื่องทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 131 สำหรับ พระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยคราวที่ 1 (2455) (18 ต.ค. ร.ศ. 131); และ ร.6 ศ. 10/13 เรื่องการจัดการศึกษาพิเศษมัธยมและอุดมศึกษาตลอดไปจนความเห็น รวบยอดและการประมาณเงินเป็นที่สุด มาขอพระบรมราชวินิจฉัยและพระบรมราชานุญาต คราวที่ 2 (พ.ศ. 2455) (19 พ.ย. ร.ศ. 131).

รวมเป็น 10 สำเนาด้วยกัน ส่วนภาคสาม ว่าด้วยการจัดการศึกษาภาคบังคับ อันได้แก่ ประถมศึกษา สรุปว่า 3 ภาคแรกจะเป็นโครงการในส่วนสามัญศึกษาที่ "สอนให้รู้" โดยเน้นที่การประถมศึกษาเป็นสำคัญ อีก 3 ภาคนั้น ภาคสี่ ว่าด้วยการจัดการศึกษาพิเศษมัธยมและอุดมศึกษาหรือวิสามัญศึกษา ภาคห้า ว่าด้วยเรื่อง "สอนให้ทำ" ภาคหกสุดท้ามเป็นสรุปความเห็นและมีสำเนาแนบท้ายจากสำเนาที่ 11-20 รวม 10 สำเนาเช่นกัน จัดเป็นโครงการที่ครอบคลุมหลายด้านและมีรายละเอียดมากที่สุดโครงการหนึ่ง

ในส่วนของรูปโครงการศึกษาใหม่ ได้แบ่งการศึกษาเป็น 2 ประเภทเหมือนเดิม คือ สามัญ และวิสามัญ จัดเป็น 2 ภาค ภาคแรกได้รวมมูลสามัญกับมูลวิสามัญเดิมเข้าเป็นประโยคเดียวกันเรียกว่า ประถมศึกษา มี 5 ชั้น เป็นสามัญ 3 ปี วิสามัญ 2 ปี ให้เป็นการศึกษาภาคบังคับสำหรับราษฎรต้องเรียนทุกคน แต่ถ้าผู้ใดจะเรียนต่อชั้นสูงขึ้นไปจากนี้ ก็จัดเป็นภาคพิเศษสำหรับราษฎรได้เรียนตามกำลังทรัพย์และกำลังปัญญา โดยรวมสามัญศึกษาชั้นประถม มัธยม และมัธยมสูงเดิมเข้าด้วยกัน จัดเวลาเรียนเป็น 8 ปี แต่อาจตัดตอนเพียง 6 ปีแรกที่มีความรู้เสมอประโยคมัธยมเดิม แล้วเข้าเรียนต่อระดับอุดมศึกษาในชั้นวิทยาลัยสามัญหรือมหาวิทยาลัยชั้นต่ำ เช่น โรงเรียนแพทย์ อาจารย์ กฎหมาย เป็นต้น แต่ถ้าผู้ใดปรารถนาจะเรียนให้สูงขึ้นไปอีก ก็ต้องเรียนวิชาสามัญต่อไปอีก 2 ปี แล้วเข้าเรียนมหาวิทยาลัยชั้นสูงต่อไปอีก จึงจะเรียกว่า จบประโยคการศึกษารับวุฒิพร้อมที่จะทำการงานต่อไปได้

สำหรับหลักสูตรสามัญศึกษาที่ร่างไว้ แยกเป็นหลักสูตรประถมศึกษา (ชาย) เวลาเรียน 4-5 ปี หลักสูตรประถมศึกษา (หญิง) เวลาเรียน 3 ปี การจัดวิชาในหลักสูตร จัดรวมที่ละประโยค แยกเป็นวิชาบังคับสอน มีวิชาประกอบด้วยวิชาสามัญและวิสามัญ กับวิชาเลือกไม่บังคับสอน ส่วนหลักสูตรมัธยมสามัญศึกษา การจัดวิชาแบ่งเป็นมัธยมตอนต้น 3 ปี ตอนกลาง 3 ปี และตอนปลาย 2 ปี แยกเป็นวิชาบังคับสอน กับวิชาเลือกเช่นกัน และแยกเป็นหลักสูตรชายซึ่งต้องเรียน 6 หรือ 8 ปี กับหลักสูตรหญิง 6 ปี ซึ่งมีความคล้ายคลึงกับหลักสูตรชายเป็นส่วนใหญ่ จะต่างกันบ้างที่การจัดอัตราเวลาเรียนวิชาสามัญบางวิชาของหญิงจะน้อยกว่าชาย เพื่อนำไปเพิ่มให้กับวิชาพิเศษสำหรับหญิงโดยเฉพาะ

อีก 1 ปีต่อมา คือในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2456 พระยารัษฎานุประดิษฐ์มหิศรภักดีซึ่งได้
ทำหน้าที่เลขาธิการบังคับมณฑลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

ด้วยการวางระเบียบแบบแผนจัดรูปโครงการและชั้นแห่งการศึกษาตามที่ข้า
พระพุทธเจ้าไฉนลงพระเดช พระคุณมาแต่ก่อน เป็นการอยู่ในระหว่างของ
ใหม่ ซึ่งต้องแก้ไขเพิ่มเติมชดเชยขยายอยู่เสมอ มาบัดนี้การงานคอยค้ำเนิน
มาถึงเส้นสูญ พอลงระเบียบที่จะยึดถือเอาเป็นหลักได้ จึงคิดด้วยเกล้า
ว่า ควรจะออกประกาศคำเนิรกระแสพระบรมราชโองการ ให้เป็นหลักใน
ราชการเสียครั้งหนึ่ง เพื่อประโยชน์สำคัญที่จะชักจูงให้ผู้ศึกษาทราบหนทางที่
จะพิเคราะห์หาวิชาใส่ตัวใคร่ด้วยความเลือกเฟ้นอันถูกต้องสมควร ดังร่างที่
ข้าพระพุทธเจ้าไฉนสอดของขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายมาพร้อมด้วยจด-
หมายนี้ ถาต้องด้วยกระแสพระราชดำริแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราช
ทานพระบรมราชานุญาตให้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาต่อไป...¹

เมื่อได้รับพระราชกระแสว่า "ดีแล้ว ประกาศได้" หลังจากนั้นจึงได้มีคำ "ประกาศ
ชี้แจงเรื่องรูปโครงการศึกษา พระพุทธศักราช 2456" ลงวันที่ 30 ตุลาคม พ.ศ.
2456 อันประกอบด้วยคำประกาศทั้งรูปโครงการศึกษาใหม่ซึ่งเหมือนกับในร่าง "ความ
เห็นที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 131" ทุกประการ และแผนที่บอกประเภทและภาคการ
ศึกษาซึ่งได้ตัดส่วนที่เป็นวิทยาลัยสามัญออกไป²

โครงการศึกษานี้ถึงแม้ว่าจะมีคำประกาศตั้งแล้วก็ตาม แต่กว่าที่กระทรวง
พระคลังมหาสมบัติจะพิจารณารายละเอียดของงบประมาณในโครงการเสร็จและในที่สุด
ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ดำเนินการได้เฉพาะสามัญศึกษาชายเพียงโครง-
การเดียว กำหนดเป็นเงินสำหรับชั้นประถม 1,052,756 บาท ชั้นมัธยม 1,002,000
บาท รวมเป็น 2,054,756 บาท แต่เฉลี่ยเป็นเพิ่มเงินงบประมาณให้ปีละ 50,000 บาท

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ. 10/17 จัดการศาสนา
และการศึกษา เรื่องประกาศตั้งรูปโครงการศึกษา (18-30 ตุลาคม 2456).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ. 1/20 เบ็ดเสร็จกระทรวง
ศึกษาธิการ เรื่องรายงานกระทรวงธรรมการฉบับที่ 6 ประจำพุทธศักราช 2456,
หน้า 15-17.

มีกำหนดเวลา 31 ปี จึงจะครบจำนวนและเต็มตามโครงการ¹ โดยตั้งต้นจาก พ.ศ. 2458 เป็นต้นไป ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกล่าวไว้ในรายงาน พ.ศ. 2469 ว่าโครงการนี้

มุ่งหมายตั้งโรงเรียนสามัญชั้นประถม มัธยมเป็นส่วนของรัฐบาล ให้เป็นแบบอย่างทั่วพระราชอาณาเขต คือให้ทุกมณฑลมีโรงเรียนรัฐบาลประจำมณฑล สอนจบหลักสูตรมัธยม ให้ทุกจังหวัดมีโรงเรียนรัฐบาลประจำจังหวัด สอนจบมัธยมศึกษา (มัธยม 6) และให้ทุกอำเภอมีโรงเรียนรัฐบาลประจำอำเภอสอนเพียงประถม...²

และจากบันทึกและรายงานของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (พ.ศ. 2459-2469) กับพระวรวงศ์เชอพระองค์เจ้าธานีนิติ (พ.ศ. 2469 - 2475) เสนาบดีกระทรวงธรรมการก็ได้กล่าวตรงกันว่า โครงการ ร.ศ. 131 ของเจ้าพระยาเสด็จฯ นี้ได้ใช้เป็นหลักในการจัดการศึกษาตลอดมาจนเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 แต่ตามเหตุการณ์ที่เป็นมา พระองค์เจ้าธานีนิติกล่าวว่า "เงินทั้งประถมและมัธยมสามัญหาได้จ่ายตรงตามยอดไม่" เพราะกระทรวงศึกษาธิการ (ซึ่งได้เปลี่ยนชื่อใหม่แต่ปี พ.ศ. 2462) "เห็นชอบที่จะลงทุนทำการอื่นนอกสก็มหลายอย่าง แต่ไม่สามารถเพิ่มงบประมาณขึ้นได้ทางใด จึงต้องเรียกเอาเงินของสามัญศึกษาไปใช้เป็นจำนวนปีละมาก ๆ เมื่อ พ.ศ. 2470 เงินนี้ถูกเรียกไปใช้การอื่นถึงห้าแสนบาท ทำให้เกิดข้อบกพร่องและปัญหาต่าง ๆ "เมื่อจะคิดแก้ไขที่ไร เพียงจะขอเงินเติมแม่แต่เล็กน้อย ก็ถูกหักท้วงว่านอกเหนือโครงการ เพราะฉะนั้นเห็นจะต้องล้มโครงการ ร.ศ. 131 กันเสียที่"³

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษา, ศธ. 4/135 กรมศึกษาธิการ เรื่องเรียนพระราชปฏิบัติเรื่องการศึกษา (10-22 ธ.ค. 2471).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 7, ศ. 1/1 เบ็คเสร์จกระทรวงศึกษาธิการ เรื่องบันทึกและรายงานโครงการศึกษาและความเห็นของท่านมุสโสลินี เรื่องการศึกษาของอิตาลี (5 ก.ย. 2461 - 4 มิ.ย. 2475).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ส.บ. 2.32/23 โรงเรียนและการศึกษา เรื่องบันทึกโครงการศึกษาของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ (14 ก.พ. 2473).

ในเดือนกันยายน พ.ศ. 2461 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ยื่น "ความเห็น" ต่อกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ¹ และในวันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ. 2462 ก็ได้ทูลเกล้าฯ ถวาย "บันทึกแผนศึกษาสำหรับชาติ" ซึ่งมีใจความสรุปไว้ว่า ขอรณเวลาของโครงการสามัญศึกษา จาก 25 ปีให้เหลือเพียง 10 ปี กับขอเพิ่มเงินเพื่อตั้งโครงการวิสามัญศึกษา เป็นเงิน 750,000 บาท กำหนดเวลา 15 ปี เพราะขณะนั้นได้นำเงินงบประมาณของโครงการสามัญศึกษาไปใช้ไปแล้ว 65,000 บาท ตั้งแต่ พ.ศ. 2458 และขอตั้งโครงการศึกษาสำหรับสตรีโดยไม่กำหนดจำนวนเงิน เพราะขณะนั้นใช้เงินของโครงการสามัญชายอยู่แล้ว 70,000 บาท นอกจากนั้นก็มีการเงินอุดหนุนการศึกษาประชาบาลและโรงเรียนราษฎร์ เพื่อให้ทันกันกับการขยายตัวของการศึกษา โครงการตั้งโรงเรียนฝึกหัดอาชีพสำหรับเด็กมีปัญญา โครงการตั้งโรงเรียนคัดค้านสำหรับเด็กที่ต้องคำพิพากษา กับขอเงินเพิ่มสำหรับบูรณะโรงเรียน ค่าใช้สอยสำหรับตรวจราชการ ตั้งงบประมาณให้กับกรมตำรวจ และขอเพิ่มจำนวนนักเรียนไปศึกษาต่อในต่างประเทศจากปีละ 4 คน เป็น 15 คน ภายในเวลา 10 ปี² ปรากฏว่าทุกโครงการที่เสนอขออนุมัติ กระทรวงพระคลังตอบปฏิเสธหมด โดยมีเหตุผลว่าการเงินของประเทศกำลัง "อืดคืด" แต่แล้วใน พ.ศ. 2463 กระทรวงพระคลังก็อนุมัติให้รณโครงการสามัญศึกษาชายเข้ามาได้ 1 ปี³ นอกจากนั้นสงครามโลกครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2457-2461) ก็ทำให้แม่มีได้มีผลกระทบต่องานการศึกษา และการจัดหลักสูตรการเรียนการสอนของไทยโดยตรงเหมือนประเทศทางตะวันตก แต่ภาวะ

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศช. 4/135 กรมศึกษาธิการ เรื่องเรียนพระราชบัญญัติเรื่องการศึกษา (13 - 22 ธ.ค. 2471).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศช. 4/99 กรมศึกษาธิการ เรื่องทูลเกล้าฯ ถวายบันทึกแผนแห่งการศึกษาสำหรับชาติ (28 พ.ย. 2462); ศช. 4/135 เรื่องเรียนพระราชบัญญัติเรื่องการศึกษา (13-22 ธ.ค. 2471).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศช. 4/135.

เศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกภายหลังสงคราม ก็มีส่วนทำให้เงินงบประมาณของกระทรวงศึกษาธิการซึ่งขาดแคลนอยู่แล้ว ต้องถูกตัดไป 100,000 บาท ในปี 2469 เพื่อให้งบประมาณของประเทศเข้าสู่ดุลยภาพ¹

ปัญหาเรื่องเงินแม่จะเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการขยายงานการศึกษาและการขอเพิ่มงบประมาณต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วข้างต้นไม่ประสบความสำเร็จตามความต้องการของกระทรวงธรรมการที่ดี ดังที่พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัติทรงกล่าวว่าในระหว่างเวลา 10 ปีที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นเสนาบดีอยู่นั้น ได้เริ่มต้นการวิสามัญศึกษาขึ้นหลายอย่าง มีการศึกษาสตรีแพร่หลาย ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ใน พ.ศ. 2461 และประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา เมื่อ พ.ศ. 2464 พร้อมกับตั้งกรรมการอำเภอขึ้นเกือบทั่วราชอาณาจักร รวมทั้งโครงการอนามัยสุขภาพในโรงเรียน ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเห็นว่ามีควมสำคัญยิ่งต่อการศึกษาของเด็ก² จากรายงานการจัดโครงการศึกษา ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีทำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. 2469 ก็กล่าวว่า

การคัดรอน [เงินงบประมาณของสามัญศึกษาชาย] ตามลำดับที่ได้ปฏิบัติมาแล้วนี้ เป็นการที่ยอมให้งานเดินหน้าเงิน แม้มียศราย ก็ได้ใหญ่ลดีเป็นอันมาก คือการศึกษาซึ่งใต้วงโครงการทั่วประเทศเป็นอันได้มี Policy แล้ว ได้ปฏิบัติไปตามโครงการนั้น แม้มิได้บริบูรณ์ถาหากจะใช้วิธีตรงกันข้าม คือไม่ยอมให้งานเดินหน้าเงิน เจาหนาที่ทั้งหลายจะไม่เคือครอนจริงอยู่ เพราะมีเงินเดือนพอ มีค่าใส่สอยพอแต่การศึกษาของประเทศจะเป็นอย่างไร โรงเรียนสามัญศึกษาชายของรัฐบาลซึ่งจะตั้งเป็นตัวอย่าง มณฑลละโรง จังหวัดละโรง อำเภอละโรง...

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สบ. 2. 32/10 โรงเรียนและการศึกษา เรื่องลายพระหัตถ์ถึงเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ เรื่องตัดงบประมาณรายจ่ายให้เข้าสู่ดุลยภาพ (21-22 ก.พ. 2468).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศช. 4/135 กรมศึกษาธิการ เรื่อง เรียบพระราชบัญญัติเรื่องการศึกษา (13-22 ธ.ค. 2471).

บัดนี้จะจัดสำเร็จไปได้เพียง 1 ใน 3 เศษเท่านั้น เพราะสก็มนี้สำหรับเวลาถึง 31 ปี บัดนี้เพิ่งไขมาได้ 11 ปีเท่านั้น นอกนั้นแผนกอื่น ๆ เช่น การศึกษาสตรี วิสามัญศึกษา ตลอดจนการฝึกหัดครู สำหรับวิสามัญศึกษาประเภทต่าง ๆ จะต้องรอไว้ก่อนทั้งนั้น แล้วผลจะเป็นอย่างไร ในสมัยเปลี่ยนแปลงซึ่งเนื่องแต่โคเปิดประเทศแล้ว?"¹

วิธีการ "ยอมให้งานเดินหน้าเงิน" นี้ แม้จะให้ผลร้าย คือทำให้ดวงความเจริญของการสามัญศึกษาชาย เพราะถูกตัดทอนเงินไปใช้ในงานการศึกษาด้านอื่นและที่สำคัญก็คือ การแพร่หลายและขยายตัวของการศึกษาที่ทำได้นั้น เห็นได้ชัดเจนว่าเป็นไปในทางปริมาณมากกว่าคุณภาพ แต่ก็ยอมรับกันว่าเป็นสิ่งจำเป็นแก่บ้านเมืองในช่วงสมัยนั้น ในบทความเรื่อง "การศึกษา" ที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเขียนลงในหนังสือ วิทยากร เล่มที่ 26 ตอนที่ 6 วันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2468 ได้กล่าวสรุปเกี่ยวกับประถมศึกษาไว้ว่า

โครงการศึกษาสำหรับชาติ แม้ได้เริ่มตระเตรียมมาตั้งแต่ออกกระแสพระบรมราชโองการเมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2441 ในขณะที่ยังพระสงฆ์สั่งสอนกุลบุตรให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติและมีความรู้... เวลาล่วงมาถึง 23 ปี ใน พ.ศ. 2465 ปีแรกที่ไซพระราชบัญญัติบังคับให้ศึกษา ความรู้อย่างต่ำที่พลเมืองทั้งหมดต้องรู้ โดยไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียนนี้ มีจำนวนตำบลที่ประกาศใช้เป็น 45.76% ของจำนวนตำบลทั้งสิ้นทั่วพระราชอาณาจักร ใน พ.ศ. 2468 นี้ จำนวนนั้นได้ทวีขึ้นเป็น 80% (ถ้าไม่นับกรุงเทพฯ ก็เป็น 85%)...

การมาเรียนของนักเรียนประถมศึกษาเหล่านี้ นับได้ว่าน่าพอใจ แต่สถิติจำนวนครูเพียงพอกับจำนวนนักเรียนนั้น สำหรับการศึกษาประชาบาลไม่น่าพอใจเลย... การที่มีครูน้อยจะเป็นเพราะหาครูยาก อาจมีได้บ้างในที่กันดาร แต่โดยมากนั้นเป็นเหตุด้วยเงินรายได้ไม่พอที่จะมีครูได้มากนัก... เมื่อไม่สู้มูวาวีชีแวงแรง [ระหว่างรัฐกับท้องถิ่น] นี้ ยังมีส่วนที่รัฐบาลจะต้องให้เงินอุดหนุนอีกจำนวนหนึ่งแล้ว ก็เป็นที่พอใจวา

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 7, ศ.1/1 เบ็ดเสร็จกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง บันทึกลงและรายงานโครงการศึกษา, และความเห็นของท่านมุสโลลีในเรื่องการศึกษาของอิทาลี (5 ก.ย. 2461 - 4 มิ.ย. 2475).

แม้ขณะที่รัฐบาลยังมีได้เริ่มให้เงินอุดหนุน ท่องที่ก็ยังมีการทำโดยลำพัง
เอง เป็นกิจลักษณะได้ถึงเพียงนี้¹

สำหรับมัธยมสามัญศึกษา เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกล่าวว่า

เวลานี้โรงเรียนมัธยม นอกจากโรงเรียนราษฎร์ (จำนวนน้อย) ซึ่งผู้มี
พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์เป็นบรรทัดฐาน เป็นส่วนที่รัฐบาลทำอยู่ฝ่าย
เดียว คือ เป็นโรงเรียนรัฐบาลแทบทั้งสิ้น ท่องที่ยังไม่รองรับภาระเหมือน
ชั้นประถมศึกษา โรงเรียนมัธยมของรัฐบาลตั้งในกรุงเทพฯ มาก ในหัว
เมืองมีโรงเรียนมัธยมกลาง (มัธยม 6) เป็นของรัฐบาล จังหวัดละโรง
และโรงเรียนรัฐบาลที่ตั้งเป็นตัวอย่างตามอำเภอ มีบางโรงที่เริ่มจัดเป็น
มัธยมต้น (มัธยม 3) โรงเรียนมัธยมในจังหวัดที่ตั้งศาลารัฐบาล มณฑล
บางจังหวัดเขยิบการสอนขึ้นถึงชั้นมัธยม 7. ทอไปโรงเรียนประจำมณฑล
เช่นนี้ จะต้องเป็นโรงเรียนมัธยมปลาย (มัธยม 8) ทั้งหมด เมื่อนัก
เรียนพร้อม ครูพร้อมและทุนพร้อม²

ในปลายปี พ.ศ. 2459 เมื่อรัฐบาลได้ประกาศจัดตั้งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ขึ้นเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทยนั้น หลายคนมีความเห็นว่ากระทรวงศึกษาธิการ
ชอบสร้างบ้านถาวร "มุงหลังคา" ก่อนที่จะมีการวางรากฐานและโครงสร้างให้แข็งแรง
เสียก่อน ในเรื่องนี้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีให้ความเห็นว่า

...มหาวิทยาลัยของเราไม่ได้ตั้งเร็วเกินไปเลย คือได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2459 พอ พ.ศ. 2466 (7 ปี
ต่อมา) ก็พร้อมที่จะรวมมือกับรอคคิเฟลเลอร์มูลนิธิจัดคณะแพทย์ให้เขา
ฐานะ รับแก่นักเรียนจบมัธยมบริบูรณ์ เพื่อเรียนชั้นปริญญาได้ทีเดียว
...มหาวิทยาลัยกับโรงเรียนมัธยมสามัญนี้ ถอยที่ถอยอายุก็ขึ้นและกัน คือ
มหาวิทยาลัยอาศัยโรงเรียนมัธยมในฐานะเป็นอุปถัมภ์เด็กส่งให้ และโรง-
เรียนมัธยมก็อาศัยมหาวิทยาลัย โดยที่ครูโรงเรียนมัธยมต้องเป็นคนชั้น

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 7, ศ. 1/1 เบ็ดเสร็จกระทรวง
ศึกษาธิการ เรื่องบันทึกและรายงานโครงการศึกษาและความเห็นของทนายสุโสลินีเรื่อง
การศึกษาของอิตาลี (5 ก.ย. 2461 - 4 มิ.ย. 2475).

² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "การศึกษา" วิทยากรย 26 (15 มีนาคม
2468) : 414 - 442, ในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 7, ศ. 1/1.

เรียนสำเร็จจากมหาวิทยาลัยแล้ว เคียวนี้มัธยมชั้น 7-8 ของเรา คองครู-
ฝรั่งหรือครูไทยที่ไปศึกษาที่ต่างประเทศเป็นผู้สอนโคตออาศรัยมหาวิทยาลัย
ต่างประเทศ แต่พวกนี้มันน้อยตัวเต็มทีเพราะราคาแพง เรายังคองหาครูอื่น
ตามแต่จะโคได้ ซึ่งทำให้ทำไป การจัดมหาวิทยาลัยของเราคงวาจึงจำเป็น
แมพิเคราะห์แต่เฉพาะประโยชน์ทางการศึกษาทางเคียวเท่านั้น¹

การขยายการศึกษาของไทยตามแผนการศึกษาแห่งชาติ ระหว่าง พ.ศ.
2453-2475 อาจมองเห็นโคจากสถิติการศึกษาดังต่อไปนี้ คือ

พ.ศ. 2455 มีโรงเรียนรัฐบาลและอื่น ๆ รวมกันทั้ง 18 มณฑลทั่วประเทศ
แยกเป็นจำนวนโรงเรียน 3,457 โรงเรียน นักเรียน 110,672 คน ครู 4,611 คน

พ.ศ. 2456 มีโรงเรียนรัฐบาลและอื่น ๆ รวมกันทั้ง 18 มณฑลทั่วประเทศ
แยกเป็นจำนวนโรงเรียน 4,737 โรงเรียน นักเรียน 122,799 คน ครู 5,502 คน

จำนวนโรงเรียนรัฐบาลในมณฑลกรุงเทพฯ ชั้นประถม มีโรงเรียน 10 โรงเรียน
นักเรียน 5,555 คน ครู 229 คน ชั้นมัธยมมีโรงเรียน 27 โรงเรียน นักเรียน 2,849
คน ครู 220 คน ชั้นวิสามัญ มีโรงเรียน 5 โรงเรียน นักเรียน 390 คน ครู 41 คน
รวมมีโรงเรียน 122 โรงเรียน นักเรียน 8,794 คน ครู 490 คน

จำนวนโรงเรียนรัฐบาลรวมทั้งสิ้นในทุกมณฑล ชั้นประถมมีโรงเรียน 203
โรงเรียน นักเรียน 14,441 คน ครู 553 คน ชั้นมัธยมมีโรงเรียน 104 โรงเรียน นักเรียน
6,768 คน ครู 424 คน ชั้นวิสามัญมีโรงเรียน 6 โรงเรียน นักเรียน 412 คน ครู
41 คน รวมเป็นจำนวนโรงเรียน 313 โรงเรียน นักเรียน 21,599 คน ครู 988 คน

จำนวนโรงเรียนประชาบาลในมณฑลกรุงเทพฯ ชั้นประถมมี 196 โรงเรียน
นักเรียน 4,187 คน ครู 256 คน ชั้นมัธยมไม่มี รวมทุกมณฑลทั่วประเทศ ชั้น
ประถมมีโรงเรียน 3,665 โรงเรียน นักเรียน 94,145 คน ครู 4,230 คน ชั้นมัธยมมี
โรงเรียน 18 โรงเรียน นักเรียน 349 คน ครู 25 คน รวมทั้งสิ้น มีโรงเรียน 3,683
โรงเรียน นักเรียน 94,494 คน ครู 4,255 คน

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 7, ศ.1/1 เบ็ดเสร็จกระทรวง
ศึกษาธิการ เรื่อง บันทึกลงและรายงานโครงการศึกษาและความเห็นของท่านมุสโสลินี
เรื่อง การศึกษาของอิตาลี (5 ก.ย. 2461 - มิ.ย. 2475).

จำนวนโรงเรียนบุคคลหรือโรงเรียนราษฎร์ในมณฑลกรุงเทพฯ ชั้นประถมมี
โรงเรียน 27 โรง นักเรียน 1,221 คน ครู 44 คน ชั้นมัธยม มีโรงเรียน 2 โรง
นักเรียน 435 คน ครู 16 คน รวมมีโรงเรียน 29 โรง นักเรียน 1,656 คน ครู
60 คน ส่วนจำนวนโรงเรียนในทุkmณฑลทั่วประเทศ ชั้นประถมมีโรงเรียน 129 โรง
นักเรียน 6,030 คน ครู 215 คน ชั้นมัธยมมีโรงเรียน 12 โรง นักเรียน 676 คน
ครู 34 คน รวมมีโรงเรียน 141 โรง นักเรียน 6,706 คน ครู 249 คน และมีข้อ-
สังเกตว่า ชั้นมัธยมจะมีอยู่ที่มณฑลกรุงเทพฯ ราชบุรี พินนุโลก พายัพ (มากที่สุด 7 แห่ง)
ส่วนมณฑลอื่น ๆ โดยเฉพาะมณฑลในภาคอีสานและใต้ ไม่มีโรงเรียนมัธยมของบุคคลเลย¹

ส่วนการสอบไล่หัวเมือง ใน พ.ศ. 2456 รวมทุkmณฑล ยกเว้นมณฑลกรุงเทพฯ
ปรากฏว่า ประโยคประถมปีที่ 3 (สามัญ) มีนักเรียนเข้าสอบ 4,894 คน สอบได้ 2,270
คน ปีที่ 5 (สอบวิชาหาเลี้ยงชีพ, วิสามัญ) มีนักเรียนเข้าสอบ 253 คน ได้ 198 คน
ประโยคมัธยมชั้นปีที่ 3 มีนักเรียนเข้าสอบ 802 คน ได้ 473 คน ปีที่ 4 เข้าสอบ 139 คน
ได้ 50 คน ปีที่ 5 เข้าสอบ 37 คน ได้ 11 คน ปีที่ 6 เข้าสอบ 12 คน ได้ 6 คน และ
มีข้อสังเกตว่า โรงเรียนมัธยมส่วนมากในขณะนั้นเพิ่งส่งนักเรียนปีที่ 3 เข้าสอบ ยังไม่ได้
เปิดถึงชั้นที่ 4,5 หรือ 6²

ครั้นถึง พ.ศ. 2465 จากรายงานการศึกษาของกระทรวงศึกษาธิการปรากฏว่า
นักเรียนในโรงเรียนรัฐบาลทั้ง 18 มณฑลทั่วประเทศ มีนักเรียนชั้นประถมชาย 27,484 คน
หญิง 9,078 คน รวม 36,562 คน ชั้นมัธยม มีนักเรียนชาย 13,247 คน หญิง 986 คน
รวม 14,233 คน ชั้นวิสามัญ มีนักเรียนชาย 1,026 คน หญิง 36 คน รวม 1,062 คน

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ. 1/20 เบ็ดเสร็จกระทรวง
ศึกษาธิการ เรื่อง รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 6 ประจำปี 6 ประจำปีพุทธศักราช 2456,
หน้า 38-40.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 49-50.

จำนวนนักเรียนในโรงเรียนประจำภาคทุกมณฑลที่อยู่ใน พ.ร.บ. ประถมศึกษา
รวมทุกชั้น เป็นชาย 212,423 หญิง 109,879 คน รวม 322,302 คน โรงเรียน
ประจำภาคที่ไม่อยู่ในพระราชบัญญัติประถมศึกษาในทุกมณฑลรวมทุกชั้น เป็นชาย 46,574
คน หญิง 4,871 คน รวมกันเป็น 51,445 คน

จำนวนนักเรียนในโรงเรียนราษฎร์ทั้ง 18 มณฑลทั่วประเทศ มีโรงเรียน 370
โรง ในชั้นประถมมีนักเรียนชาย 10,919 คน หญิง 5,849 คน รวม 16,768 คน ใน
ชั้นมัธยมมีนักเรียนชาย 3,191 คน หญิง 843 คน รวม 4,034 คน และครู 974 คน ใน
จำนวนนี้เฉพาะมณฑลกรุงเทพฯ มีโรงเรียน 276 โรง มีนักเรียนชั้นประถมเป็นชาย 7,152
คน หญิง 3,706 คน รวม 10,858 คน มีนักเรียนชั้นมัธยมเป็นชาย 2,655 คน หญิง 693
คน รวม 3,348 คน และครู 698 คน¹

ส่วนการสอบไล่ ชั้นประโยคประถมปีที่ 3 ปรากฏว่า โรงเรียนรัฐบาลมีนักเรียน
เข้าสอบทั้ง 18 มณฑล 7,569 คน สอบได้ 5,644 คน โรงเรียนประจำภาคมีนักเรียน
เข้าสอบ 8,751 คน สอบได้ 3,866 คน รวมกันมีนักเรียนชั้นประถมเข้าสอบ 16,320
คน สอบได้ 9,510 คน ส่วนประโยคมัธยมของโรงเรียนรัฐบาลรวมกันทุกมณฑลทั่วประเทศ
เท่านั้น ในชั้นมัธยมตอนต้น (ปีที่ 3) มีนักเรียนเข้าสอบ 2,390 คน สอบได้ 2,018 คน
ชั้นมัธยมตอนกลาง (ปีที่ 6) มีนักเรียนเข้าสอบ 777 คน สอบได้ 499 คน ชั้นมัธยมตอน
ปลาย (ปีที่ 8) มีนักเรียนเข้าสอบ 148 คน สอบได้ 99 คน ในจำนวนนี้ เฉพาะมณฑล
กรุงเทพฯ ชั้นมัธยมต้น มีนักเรียนเข้าสอบ 1,127 คน สอบได้ 1,055 คน ชั้นมัธยมตอน
กลาง มีนักเรียนเข้าสอบ 641 คน สอบได้ 451 คน ชั้นมัธยมตอนปลาย เข้าสอบ 148
คน สอบได้ 99 คน สำหรับโรงเรียนราษฎร์ ชั้นมัธยมต้น มีนักเรียนเข้าสอบ 129 คน
สอบได้ 106 คน ชั้นมัธยมตอนกลาง มีนักเรียนเข้าสอบ 53 คน สอบได้ 42 คน ชั้น

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ. 1/24 เบ็ดเสร็จ กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องรายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 15 ประจำปี พุทธศักราช 2465, หน้า 57 - 59.

มัธยมตอนปลาย มีนักเรียนเข้าสอบ 26 คน สอบได้ 7 คน¹

สถิติข้างบนนี้ เป็นตัวชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงและการเติบโตค่านปริมาณ การศึกษาตามวิธีการ "ยอมให้งานเดินหน้าเงิน" ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ดังได้ กล่าวแล้ว และเป็นเหตุต้องยอมให้คุณภาพของการเรียนการสอนตกต่ำลงไป หลักสูตร เป็นเครื่องมืออันหนึ่งที่จะชี้ให้เห็นพัฒนาการทางด้านคุณภาพของการศึกษา ในระหว่าง พ.ศ. 2453-2475 อาจกล่าวได้ว่า กระทรวงธรรมการได้จัดทำหลักสูตรที่ใช้เป็นหลัก ในการจัดการเรียนการสอนอยู่ 3 ฉบับด้วยกัน คือ หลักสูตร พ.ศ. 2454 หลักสูตร พ.ศ. 2456 และหลักสูตร พ.ศ. 2464

แต่เดิมในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อเริ่มมีหลักสูตรใช้ในโรงเรียนนั้น การเขียน หลักสูตรใช้วิธีง่าย ๆ เพียงการกำหนดวิชาที่ต้องเรียนในแต่ละระดับ และกำหนดเวลา แต่ละระดับโดยประมาณ เช่น 2 หรือ 3 ปีไว้เท่านั้น ต่อมาใน พ.ศ. 2438 จึงได้ มีการกำหนดเนื้อหาในแต่ละระดับหรือแต่ละประโยค แบ่งเป็นชั้น ๆ และมีรายละเอียด พอสังเขป แต่ไม่มีการกำหนดอัตราเวลาเรียนของวิชาต่าง ๆ แนนอน ซึ่งหลวงสวัสดิ- สार ศาสตรพุทธิและจรรยา วงศ์สายัณห์สันนิษฐานว่า "อาจเป็นไปได้ที่ว่า ในระยะนั้นไม่ ต้องการให้หลักสูตรตายตัวจนเกินไป ให้เป็นหน้าที่ของโรงเรียนหรือครูกำหนดแบ่งเอาเองตามความเห็นเหมาะสม ถ้าไม่สามารถจะคิดได้เอง ก็อาจจะรับเอาตามที่ได้กำหนดไว้ ในนิตินิติหลักสูตร" ซึ่งเป็นหนังสือที่กรมศึกษาธิการจัดทำขึ้นในราว พ.ศ. 2438 นั้นเอง และเป็นหนังสือ "ตั้งใจที่จะให้เป็นหนทางสำหรับครู... และนักเรียนในโรงเรียนอาจารย์ เพื่อ ให้นำไปดูลุลอันสมบูรณ์... ใช้แทนตำราในทางสอนและแทนคำแนะนำของผู้ตรวจไปก่อน" ในหนังสือนิตินิติหลักสูตรมีกำหนดเวลา "รายการเรียนคิดเป็นอาทิตย์ละเท่านี้ครั้ง" และมี

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ.1/24 เบ็คเสร์จ
กระทรวงศึกษาธิการ เรื่องรายงานกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 15 ประจำปีพหศักราช
2465, หน้า 57-59.

ตารางสอนตัวอย่างไว้ให้ดูด้วย¹ ต่อมาใน พ.ศ. 2452 เมื่อเขียนหลักสูตรมูลศึกษาชั้น ไซ่ ดังได้กล่าวมาแล้วว่า นับเป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการเขียนหลักสูตรจากเดิมอย่าง หนึ่ง คือมีการกำหนดรายการเนื้อหาของหลักสูตรละเอียดขึ้น และกำหนดจุดมุ่งหมายใน การสอนวิชานั้น ๆ ไว้ "คล้ายเป็นธงที่ตั้งไว้เป็นจุดหมายปลายทางที่จะต้องเดินไปให้ถึง ส่วนที่จะเดินไปอย่างไร เร็วช้าเพียงใดนั้น เป็นเรื่องของสถานศึกษา ครูผู้สอนและ นักเรียน"² หลักสูตร พ.ศ. 2454 เป็นหลักสูตรที่เขียนขึ้นต่อจากหลักสูตรมูลศึกษา พ.ศ. 2452 แต่ได้มีการปรับปรุงหลักสูตรมูลศึกษาใหม่อีกครั้งหนึ่ง และเพิ่มเติมหลักสูตร สำหรับชั้นประถม มัธยม และมัธยมสูงขึ้นไปอีก โดยเพิ่มวิชาต่าง ๆ ขึ้นอีกหลายวิชา และ มีการกำหนดรายละเอียดของจุดมุ่งหมายเนื้อหาวิชาค่อนข้างมาก เป็นรายการรวมทั้ง ประโยค ไม่แยกเป็นชั้น แต่ทุก ๆ ชั้นมีกำหนดอัตราเวลาเรียนของทุกวิชาไว้ให้ จึง "เป็นวิธีการที่นับว่าใหม่และได้เริ่มเป็นครั้งแรก และเป็นแบบอย่างของการเขียนหลักสูตรตลอดมาจนถึงสมัยที่เปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว"³

ต่อมาใน พ.ศ. 2456 เมื่อได้มีการประกาศใช้โครงการศึกษาและแสดง กำหนดการแบ่งชนิดและชั้นของการศึกษาใหม่ ก็ได้มีการประกาศใช้หลักสูตรใหม่ พ.ศ. 2456 ด้วย โดยอาศัยรูปแบบที่ได้ร่างไว้ใน "ความเห็นที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 131" ของเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ใน พ.ศ. 2455 นั้นเอง ทั้งการแยกเป็นหลักสูตรสามัญ สำหรับชายและหลักสูตรสามัญสำหรับหญิง การกำหนดวิชาอัตราเวลาเรียน จุดมุ่งหมาย และรายการสอนแต่ละวิชาที่แบ่งเป็นวิชาที่บังคับให้สอน และวิชาที่ไม่บังคับให้สอนรวมทั้ง ศติวิชาيمينาสติภัสตั้งไป ไม่นำมารวมไว้กับวิชาลูกเสือเหมือนของเก่า และจะสังเกต เห็นได้ว่า รายละเอียดของหลายวิชาจะคล้ายคลึงกับหลักสูตรใน พ.ศ. 2454 เป็น

¹ หลวงสวัสดิศาสตรบุทธิ และจรรยา วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของ หลักสูตรสามัญศึกษา (กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, 2504), หน้า 25-26.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

แต่คัดรายละเอียดบางประการให้กระชับขึ้น และหลักสูตรมูลศึกษาของ พ.ศ. 2454 เปลี่ยนเรียกว่า ประถมศึกษา หลักสูตรประถมศึกษา มัธยมศึกษา และมัธยมศึกษาชั้นสูง รวมกันเรียกว่า มัธยมศึกษา แบ่งเป็นมัธยมศึกษาตอนต้น 3 ปี มัธยมศึกษาตอนปลาย 3 ปี และมัธยมศึกษาตอนปลาย (เฉพาะสำหรับชาย) 2 ปี รวมเป็น 8 ปี¹ ถือเป็นหลักสูตรกลางหรือหลักสูตรหลวงสำหรับโรงเรียนทั่วไปนับแต่นั้นมา

ครั้นถึง พ.ศ. 2464-2465 ซึ่งเป็นช่วงภายหลังจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ใน พ.ศ. 2461 และช่วงก่อนกับภายหลังจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 กระทรวงศึกษาธิการได้จัดพิมพ์หนังสือชุด "ประมวลูศึกษา" ขึ้นมา 5 เล่มด้วยกัน ได้แก่ ประมวลูศึกษา ภาค 1 ว่าด้วยโครงการศึกษา จำนวน 13 หน้า ประมวลูศึกษาภาค 2 ว่าด้วยหลักสูตรสามัญศึกษา จำนวน 77 หน้า ประมวลูศึกษาพิเศษภาค 1 ว่าด้วยหัวข้อการสอนสำหรับประถมศึกษา จำนวน 126 หน้า ประมวลูศึกษาพิเศษภาค 2 ว่าด้วยระเบียบการสอบความรู้ที่นักเรียนแผนกประถมศึกษา จำนวน 59 หน้า และประมวลูศึกษาภาค 3 ว่าด้วยหลักสูตรพาณิชย (ชาย) เพียมมัธยมวิสามัญ (ชาย) และมัธยมวิสามัญ (หญิง) จำนวน 98 หน้า²

ในหนังสือประมวลูศึกษาภาค 1 มีคำชี้แจงของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ลงวันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2464 เรื่อง "ประมวลูศึกษา"

¹ หลวงสวัสดิสารศาสตร์พุทธิ และจรูญ วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา (กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, 2504), หน้า 33-40, 154-156, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ.10/14 จัดการศาสนาและการศึกษา เรื่องทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 131 สำหรับพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย คราวที่ 1 (พ.ศ. 2455) (18 ต.ค. ร.ศ. 131).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระยาอัครราชูปถัมภ์, สบ. 2.32/4 โรงเรียนและการศึกษา เรื่อง ส่งพระราชบัญญัติประถมศึกษาและข้อบังคับกระทรวง (พ.ศ. 2464) และมีหนังสือประกอบเอกสาร จำนวน 10 เล่ม

ว่า¹

ด้วยเวลานี้ก็จัดการแผนการศึกษาได้ขยายกว้างออกไป และยังคงขยายต่อไปอีก บรรดา กฎข้อบังคับกับระเบียบแบบแผน จึงแก้ไขเปลี่ยนแปลงมาเป็นลำดับ เพื่อให้เหมาะแก่เวลา บัดนี้เป็นการสมควรที่จะรวบรวมพิมพ์ขึ้นเพื่อให้เจ้าหน้าที่จัดการศึกษาได้ทราบ และถือเป็นหลักปฏิบัติการต่อไป เรียกว่า "ประมวลการศึกษา" แต่การรวบรวมที่จะให้เสร็จได้ในคราวเดียวเป็นการยากทั้งต่ออาศัยเวลานาน จึงกำหนดจะออกเป็นภาค ๆ และภาค 1 นี้ว่าด้วยโครงการศึกษา ซึ่งจำเป็นต่อทราบก่อนอื่น และจะได้ออกภาค 2, 3 ต่อไปเป็นลำดับ

กฎข้อบังคับและระเบียบใด ซึ่งได้กล่าวไว้ในประมวลศึกษภาคที่ออกแล้ว ให้ถือประมวลการศึกษาเป็นสำคัญ เป็นอันเลิกกฎข้อบังคับและระเบียบที่ขัดหรือซ้ำกันนั้นทีเดียว

อนึ่ง เมื่อมีการแก้ไขเพิ่มเติมประมวลศึกษภาคใด เฉพาะตอนไหนที่ออกแล้วจะประกาศแก้ไขเพิ่มเติมให้ทราบทั่วคราว และประกาศนั้นจะโคลงในวิทยาคารยเป็นสำคัญ

ดังนั้นโครงการศึกษา พ.ศ. 2464 แท้ที่จริงก็คือโครงการศึกษาที่ได้ประกาศตั้งไปแล้วในปี พ.ศ. 2456 นั้นเอง แต่ได้มีการแก้ไขเพิ่มเติม ในส่วนที่เกี่ยวกับการจัดวิสามัญศึกษา ดังที่หลวงสวัสดิศาสตราวุทธิ และจรูญ วงศ์สายัณห์ กล่าวไว้ว่า "หลักการส่วนใหญ่เป็นความพยายามที่จะแก้ปัญหาทางฝ่ายอาชีวศึกษา คือวิชาหาเลี้ยงชีพ จึงไม่มีความเปลี่ยนแปลงในส่วนหลักสูตรสามัญมากนัก"² และอันที่จริง ก่อนหน้า พ.ศ. 2464 ได้เคยมีประกาศของกระทรวงธรรมการ ลงวันที่ 8 มิถุนายน พ.ศ. 2460 แก้ไขหลักสูตรประโยคมัธยมบริบูรณ์ (ชาย) ในส่วนที่เกี่ยวกับวิชาในหมวดวิทยาศาสตร์หรือ

¹ กระทรวงศึกษาธิการ, ประมวลศึกษา ภาค 1 โครงการศึกษา (ม.ป.ท., 2464), หน้า ก.

² หลวงสวัสดิศาสตราวุทธิ และจรูญ วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา (กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, 2504), หน้า 41.

วิทยาศาสตร์ หมดวาทเขียน และหมดภาษาแล้วครั้งหนึ่ง เพราะจากการประชุมของ
กรมศึกษาธิการร่วมกับคณะอาจารย์ใหญ่โรงเรียนที่สอนถึงระดับมัธยมตอนปลาย เช่น สวน-
ภูหลวงวิทยาลัย วัดเทพศิรินทร์ วัดประทุมคงคา วัดเบญจมบพิตร และมีชัยบ้านสมเด็จ
เจ้าพระยา เห็นว่า "หลักสูตรมัธยมตอนปลายเดิมนั้นมีวิชาหลายอย่าง ถ้าจะเทียบกับ
หลักสูตรต้นเดียวกันในประเทศอื่นเช่นกับ London matriculation ก็ยิ่งมากกว่า
ถ้าจะเรียนมากวิชาอย่างที่เป็นอยู่เดิมนั้น คงมีแต่ที่เรียกว่า Cramming ทำให้สมองเด็ก
เสีย" จึงตกลงให้ลดวิชาวิทยาศาสตร์ จากให้เลือกเรียน 3 อย่าง เหลือเพียง 2 อย่าง
วิชาวาทเขียนให้ลด "ยี่อเมตร" ว่าด้วยรูปคันไ่วัวคราว เอาเวลาที่เหลือไปใช้สอน
ภาษาเพิ่มได้อีกสัปดาห์ละ 3 ชั่วโมง เพราะเห็นว่า "ภาษาอังกฤษ ความรู้เสื่อมลง"¹
เพราะฉะนั้น หลักสูตรสามัญศึกษา ที่ปรากฏในหนังสือ ประมวลศึกษภาค 2 ออกเมื่อ
วันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2464 เพื่อใช้แทนหลักสูตรหลวง พ.ศ. 2456 เมื่อเปรียบเทียบ
เทียบกันแล้ว จึงมีความแตกต่างกันบ้างเล็กน้อย ในเรื่องการกำหนดอัตราเวลาเรียน
ต่อสัปดาห์ ในแต่ละประโยคหรือระดับชั้น บางวิชาเช่น คำนวณวิธี ภาษาไทย ภาษา
อังกฤษหรือภาษาต่างประเทศอื่น รวมทั้งวิชาวิทยาศาสตร์และวาทเขียน ได้มีการปรับ
อัตราเวลาเรียนใหม่ ลดลงไปบ้าง เพิ่มขึ้นเล็กน้อยบ้าง วิชาอื่น ๆ รวมทั้งวิชาจรยา
ภูมิศาสตร์และพงศาวดาร คงใช้ตามที่ปรับปรุงใน พ.ศ. 2456 ต่อไปจนภายหลังการ
เปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วใน พ.ศ. 2475² ยกเว้นหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลายชาย
ที่ได้มีการแก้ไขใหม่ในเดือน เมษายน พ.ศ. 2471 หลักสูตรนี้แบ่งออกเป็น 3 แผนก
โดยมิได้กำหนดให้เป็นหลักสูตรเฉพาะชายอีกต่อไป "เพื่อจะให้เหมาะกับพลเมืองผู้ที่ได้
เรียนจบแล้ว และมีความประสงค์จะศึกษาวิชาชีพต่อไป...ผู้ใดที่มีความมุ่งหมายจะ
ประกอบอาชีพใด ก็ควรเลือกเรียนวิชาให้เหมาะแก่อาชีพนั้น ๆ ตั้งแต่ชั้นมัธยมตอนปลาย

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 2/143
ประกาศและ พ.ร.บ. เรื่องประกาศแก้ไขหลักสูตรประโยคมัธยมบริบูรณ์ (ชาย)
(30 พ.ค. - 8 มิ.ย. 2460).

² หลวงสวัสดิสารศาสตรบุทธิ และจรูญ วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของ
หลักสูตรสามัญศึกษา (กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ, 2504), หน้า 41-43,
156-157.

เสียทีเดียว" แผนกกลาง จึงเป็นแผนกที่สอบความรู้อย่างกลาง เน้นที่ภาษาต่างประเทศ 1 ภาษา มีอัตราเวลาเรียน 9 ชั่วโมง ประวัติศาสตร์กับภูมิศาสตร์ 3 ชั่วโมง คำนวณ 6 ชั่วโมง จากทั้งหมด 27 ชั่วโมงต่อสัปดาห์ แผนกภาษา สอนเน้นที่ภาษาต่างประเทศ 2 ภาษา อัตราเวลาเรียน 13 ชั่วโมง ประวัติศาสตร์กับภูมิศาสตร์ 3 ชั่วโมง จากทั้งหมด 27 ชั่วโมงต่อสัปดาห์เช่นกัน ส่วนแผนกวิทยาศาสตร์สอนเน้นที่วิชาคำนวณและวิชาวิทยาศาสตร์ วิชาละ 7 ชั่วโมงเท่ากัน จากทั้งหมด 27 ชั่วโมงต่อสัปดาห์ โดยไม่มีการสอนวิชาประวัติศาสตร์กับภูมิศาสตร์เลย¹ และให้สังเกตว่า ในหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลายที่แก้ไขใหม่ใน พ.ศ. 2471 นี้ ได้มีการใช้คำว่าวิชา "ประวัติศาสตร์" แทน "พงศาวดาร" ที่เคยใช้กันมาแต่เดิมตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นครั้งแรก โดยไม่พบหลักฐานว่า ใครเป็นผู้คิดใช้คำนี้ขึ้นและด้วยเหตุใด แต่ สุกิจ นิมมานเหมินทร์ ได้กล่าวถึงเรื่องนี้และสันนิษฐานว่า

แต่ก่อนชื่อนูชะโรม่าอะไรที่เกี่ยวข้องกับวิชา [ประวัติศาสตร์] นี้ เราก็มักอุปโลกนเขาเป็นเรื่องพงศาวดารไปหมด และท่านที่เคยชินกับภาษาทางมัธยมประเทศบาง ก็พอจะจับเค้าได้ว่าแผลงมาจากคำว่า "วงศ์" สมพบบัญคำว่า "อวตาร"...แสดงว่าต้องมีอะไรเกี่ยวกับการแบ่งภาคของพระเป็นเจามาจากคติปฐินธิในมนุษยโลกของเรา...ดังนั้นอะไร ๆ ที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของประเทศไทยนี้ ซึ่งเคยได้รับวัฒนธรรมและชนบประเพณีอินเดียผ่านประเทศเขมรเข้ามาในต้นศตวรรษที่ 15 แห่งคริสต์ศักราชแล้วก็มักเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องพระราชกิจจานุกิจ พระราชกรณียกิจ และเหตุการณ์อื่น ๆ รอบ ๆ องค์พระราชา มากกว่าที่จะเกี่ยวกับประชาชนคนไทยอันเป็นแต่เพียงพลกนิกรของท่านเท่านั้น ด้วยเหตุนี้เองกระมังถึงมีบัญญัติตั้งคำ "ประวัติศาสตร์" ขึ้น เพื่อจะเปลี่ยนแนวคิดที่ล้าสมัยอันมุ่งต่อเรื่องของพระราชกิตติคุณเสีย ดังคำที่ว่า "พงศาวดาร" โดยบังเอิญใหม่มีความหมายไปในทางที่กว้างใหญ่ไพศาลสมกับกาลสมัยจริง ๆ²

¹ กระทรวงธรรมการ, หลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2471 (ม.ป.ท.: โรงพิมพ์กรมตำรา, กระทรวงธรรมการ, 2471), หน้าพิเศษ 2-3.

² สุกิจ นิมมานเหมินทร์, "การใช้และความสามารถที่จะใช้ประวัติศาสตร์ในประเทศไทย," ใน ปรัชญาประวัติศาสตร์, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสุชาติ สวัสดิ์ศรี, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์แฉศ, 2519), หน้า 209-211.

นอกจากนั้นยังมีหนังสือ ประมวลศึกษาพิเศษภาค 1 ซึ่งออกเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2465 ว่าด้วย หัวข้อการสอนสำหรับประถมศึกษาและรายชื่อ "หนังสือสำหรับครูที่ต้องมีตามชั้นประถมศึกษาที่"สอน" ซึ่งพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ กล่าวไว้ในรายงานเสนอพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าธานีนิวัติ เสนาบดีใน พ.ศ. 2470 ว่า

โดยมากเป็นหนังสือของกระทรวง และเรียบเรียงขึ้นตามหัวข้อในประมวลศึกษาพิเศษ เพื่อให้ครูชั้นต่ำ ๆ มีครูประจำบ้าน เป็นคน ใค้ใช้เป็นหลักสำหรับสอน ครูเหล่านั้นโดยมากยังมีความรู้ต่ำ แม้ครูโรงเรียนรัฐบาลชั้นประถมในกรุงเทพฯ บางแขวง ก็ทราบวามลของการสอนที่ขึ้น ตั้งแต่มีหนังสือสำหรับครูใช้¹

หนังสือ ประมวลศึกษาพิเศษ ภาค 1 ว่าด้วย หัวข้อการสอนสำหรับประถมศึกษาจึงเท่ากับเป็นประมวลการสอนชั้นประถมที่กระทรวงธรรมการจัดทำขึ้น และได้มีคำสั่งให้โรงเรียนทั้งหลายปฏิบัติตาม² ต่อมาใน พ.ศ. 2472 เมื่อพระยาอภัยภูเบศร เจ้ากรมสามัญศึกษา มีหนังสือตอบพระยาประมวญวิชาพูล ผู้รั้งตำแหน่งเจ้ากรมตำราขณะนั้น ได้กล่าวว่า "แต่บางโรงเรียนก็ใช้ประมวลการสอนของข้าพเจ้าเป็นการทดลอง ซึ่งได้รวบรวมขึ้นเฉพาะภาษาไทย และเลข ซึ่งได้เสนอกระทรวงไปแล้ว ส่วนประมวลการสอนมัธยมตอนต้นและตอนกลางนั้น โรงเรียนต่าง ๆ ยังคงใช้ตามแบบเดิม คือ ของใคร ใครใช้ไม่เหมือนกัน แต่คงใช้หลักสูตรเดียวกัน"³

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 9/99 กรมตำรา เรื่อง ผู้รั้งกรมตำรา เสนอบันทึกการสอบสวน และความเห็นเรื่องแบบเรียน (23 ส.ค. - 4 พ.ย. 2470).

² เรื่องเดียวกัน.

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 9.2/235 กรมตำรา, ตำรา-แบบเรียน เรื่องกรมตำราขอทราบหัวข้อสิ่งเช่ทุก ๆ วิชาในประมวลการสอนสำหรับประโยคประถม มัธยมตอนต้น และมัธยมตอนกลาง (21 มิ.ย. - 9 ส.ค. 2472).

ดังนั้น ในการศึกษาพัฒนาการของวิชาประวัติศาสตร์ในหลักสูตรของโรงเรียน
 ช่วงหลัง พ.ศ. 2453 เป็นต้นมานั้น ผู้เขียนได้เลือกศึกษาเฉพาะหลักสูตรสามัญศึกษา
 (ชาย) พ.ศ. 2454 และ พ.ศ. 2464 เป็นหลัก ประกอบกันกับประมวลการสอนชั้น-
 ประถม ตามประมวลวิชาพิเศษภาค 1 พ.ศ. 2465 และหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย
 แก่ไขใหม่ พ.ศ. 2471

ต่อไปนี้เป็นตารางเปรียบเทียบวิชาและอัตราเวลาเรียนในรอบสัปดาห์หนึ่งของ
 ประโยคมูลศึกษา พ.ศ. 2454 กับประโยคประถมศึกษา พ.ศ. 2464¹

มูลศึกษา 2454	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	ประถมศึกษา 2464	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	ปีที่ 4	ปีที่ 5
จรรยา	2.00	2.00	2.00	จรรยา	1.00	1.30	1.00	1.00	1.00
ภาษาไทย	10.45	10.45	10.45	ภาษาไทย	12.30	12.00	11.40	3.00	3.00
เลข	7.15	7.15	7.15	เลข	5.00	5.00	5.00	2.00	2.00
ความรู้เรื่องเมืองไทย	2.00	2.00	2.00	ความรู้เรื่องเมืองไทย	3.00	3.00	2.20	1.00	1.00
การรักษากวี	2.00	2.00	2.00	การรักษากวี	1.30	1.30	1.00	1.00	1.00
การฉีก	1.00	1.00	1.00	วาทเขียน	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
วิชาเพาะปลูก	-	1.00	2.00	วิชาลูกเสือ	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
วิชาค้าขาย	-	1.00	1.00	นศกกรรม	} วิชา อารีพ	-	-	2.00	15.00
			กสิกรรม						
			พลีกรรม						
รวมเวลา	25.00	25.00	25-26	รวมเวลา	25.00	25.00	25.00	25.00	25.00

หมายเหตุวิชาให้เลือกเอาอย่างใดอย่างหนึ่ง นอกนั้นเป็นวิชาบังคับให้สอน สำหรับหลักสูตร พ.ศ. 2464 ยังมีวิชา
 ที่ไม่บังคับให้สอนอีก 2 วิชา คือ วิทยาศาสตร์ และมัธยง โดยขอมให้เลือกสอนได้ตามความสามารถ

¹ หลวงสวัสดิศาสตรบุทธิ และจรูญ วุฒิสายัณห์, ความเป็นมาของ
หลักสูตรสามัญศึกษา, หน้า 35 ; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6 ศ.2/11 ประกาศและ
พ.ร.บ. เรื่องประมวลวิชา ภาค 2 (พ.ศ. 2464), หน้า 24-48.

ตารางเปรียบเทียบวิชาและอัตราเวลาเรียนในรอบสี่ภาคหนึ่งของหลักสูตร
 ประโยคประถมศึกษา พ.ศ. 2454 กับประโยคมัธยมตอนต้น พ.ศ. 2464¹

ประถมศึกษา 2454	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	มัธยมตอนต้น 2464	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3
จรรยา	1.00	1.30	1.30	จรรยา	1.00	1.00	1.00
ภาษาไทย	10.45	10.00	9.30	ภาษาไทยกับภาษาอังกฤษ	12.15	12.15	12.15
คำนวณวิธี	6.00	6.00	6.45	คำนวณวิธี	5.00	5.00	5.00
ภูมิศาสตร์พงศาวดาร	2.15	2.15	2.15	ภูมิศาสตร์กับพงศาวดาร	2.15	2.15	2.15
วิทยา	1.30	1.30	2.00	วากเขียน	2.00	2.00	2.00
วากเขียน	2.00	2.00	2.00	วิทยาศาสตร์	2.00	2.00	2.00
การฝีมือ*	1.00	1.00	1.00	วิชาลูกเสือ	2.00	2.00	2.00
วิชาเพาะปลูก	-	1.00	2.00				
วิชาอักษร*	-	1.00	2.00				
จินนาศิก	2.30	2.45	2.45				
รวมเวลา	27.00	27.00	27-28	รวมเวลา	26.30	26.30	26.30

หมายเหตุวิชาให้เลือกเอาอย่างใดอย่างหนึ่ง นอกนั้นเป็นวิชาบังคับให้สอนสำหรับหลักสูตร พ.ศ. 2464
 ยังมีวิชาที่ไม่บังคับให้สอน แต่ยอมให้เลือกสอนได้ตามความสามารถอีก 1 วิชา คือ ธรรม์ร้องและดนตรี

¹ หลวงสวัสดิการศาสตร์พุทธิ และจรูญ วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของ
 หลักสูตรสามัญศึกษา, หน้า 36; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6, ศ.2/11 ประกาศและ
 พ.ร.บ. เรื่อง ประมวลุศึกษาภาค 2 (พ.ศ. 2464), หน้า 42-43.

ตารางเปรียบเทียบวิชาและอัตราเวลาเรียนในรอบสี่ภาคหนึ่งของหลักสูตร
 ประโยชน์มัธยมศึกษา พ.ศ. 2454 กับประโยชน์มัธยมตอนกลาง พ.ศ. 2464¹

มัธยมศึกษา 2454	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	มัธยมตอนกลาง 2464	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3
จรรยา	1.00	1.00	1.00	จรรยา	1.00	1.00	1.00
ภาษาไทย	5.00	5.00	5.00	ภาษาไทย	4.30	4.30	4.30
ภาษาอังกฤษ	7.30	7.30	7.30	ภาษาต่างประเทศ	8.30	8.30	8.30
คำนวณวิธี	5.00	5.00	5.00	คำนวณวิธี	5.00	5.00	5.00
ภูมิศาสตร์ทงสาวกการ	2.00	2.00	2.00	ภูมิศาสตร์ทงสาวกการ	2.00	2.00	2.00
ฟิสิกส์	1.30	1.30	1.30	วิทยาศาสตร์	3.00	3.00	3.00
ชีวศาสตร์ทงสาวกการ	1.00	1.00	1.00	วากเขียน	1.00	1.00	1.00
แปรงคักทงสาวกการ	1.30	1.30	1.30	วิชาลูกเสือ	1.30	1.30	1.30
วากเขียน	1.00	1.00	1.00				
การฝีมือ	1.00	1.00	1.00				
วิชาเพาะปลูก	-	1.00	2.00				
วิชาลาขาย	-	1.00	2.00				
นิพนธ์	1.30	1.30	1.30				
รวมเวลา	28.00	28.00	28-29	รวมเวลา	26.30	26.30	26.30

หมายเหตุวิชาให้เลือกเอาอย่างใดอย่างหนึ่ง นอกนั้นเป็นวิชาบังคับให้สอน สำหรับหลักสูตร พ.ศ. 2464
 วิชาไม่บังคับสอนคือ ชมร้งคนตรี ให้ไรเวลาออกอัตรา ในวิชาวิทยาศาสตร์ให้เลือกสุวิชาทงสาวกการอย่างอื่นอีกอย่างหนึ่ง
 เป็น 2 อย่าง จาก 3 อย่าง ส่วนการเขียนภาษาต่างประเทศทั้ง 2 ภาษาจะไรเวลามากหรือน้อย ให้ขึ้นอยู่กับความ
 ร้าขายของผู้สอน อาจลดหรือเพิ่มเวลาเรียนขึ้นโดยลกหยอนทางอื่น ๆ หรือเพิ่มเวลาให้มากกว่า 26.30 ชั่วโมงก็ได้
 หรือจะเลือกเรียนเพียงภาษาเดียวก็ได้

¹ หลวงสวัสดิการศาสตร์พิทักษ์ และจรรยา วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของ
 หลักสูตรสามัญศึกษา, หน้า 38; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6, ศ.2/11 ประกาศและ
 พ.ร.บ. เรื่องประมวลการศึกษา ภาค 2 (พ.ศ. 2464), หน้า 58-64.

ตารางเปรียบเทียบวิชาและอัตราเวลาเรียนในรอบสี่ภาคหนึ่งของหลักสูตร
ประโยคมัธยมชั้นสูง พ.ศ. 2454 กับ หลักสูตรประโยคมัธยมตอนปลาย พ.ศ. 2464¹

มัธยมสูง 2454	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	มัธยมตอนปลาย 2464	ปีที่ 1	ปีที่ 2
ภาษาไทย	2.00	2.00	-	ภาษาไทย	1.00	1.00
ภาษาอังกฤษ	7.00	7.00	7.00	ภาษาอังกฤษ	8.30	8.30
ภาษาฝรั่งเศส				ภาษาฝรั่งเศสหรือเยอรมัน		
หรือเยอรมัน	2.00	2.00	4.00	หรือจีน	2.30	2.30
ทศาวการ	2.30	2.30	3.00	ทศาวการ	2.00	2.00
ภูมิศาสตร์	1.30	1.30	2.00	ภูมิศาสตร์	1.30	1.30
คำนวณวิธี	6.00	6.00	6.00	คำนวณวิธี	6.30	6.30
วิชา	5.00	5.00	5.00	วิทยาศาสตร์	3.30	3.30
วาทเรียน	2.00	2.00	1.00	วาทเรียน	1.30	1.30
รวมเวลา	26.00	28.00	28.00	รวมเวลา	27.00	27.00

ภาษากางประเทศ 4 ภาษาในหลักสูตร พ.ศ. 2464 นั้นกำหนดให้เรียนเพียง 2 ภาษา โดยจะ
เลือกภาษาใดเป็นภาษาสามัญแทนภาษาอังกฤษก็ได้ แต่ต้องได้รับอนุญาตและตรวจสอบหลักสูตรกับการรายงาน
จากกระทรวงศึกษาธิการเสียก่อน

¹ หลวงสวัสดิศาสตรบุทธิ และจรรยา วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของ
หลักสูตรสามัญศึกษา, หน้า 40; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6, ศ.2/11 ประกาศ
และ พ.ร.บ. เรื่องประถมศึกษา ภาค 2 (พ.ศ. 2464), หน้า 77.

ต่อไปนี้เป็นตารางแสดงอัตราคะแนนของวิชาภูมิศาสตร์และพงศาวดาร เมื่อเทียบกับวิชาอื่น ๆ ในหลักสูตรชั้นประถมศึกษาชาย จากประมวลศึกษาพิเศษ ภาค 2 ว่าด้วยการสอบความรู้นักเรียนแผนกประถมศึกษา ออกวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2465¹

วิชา	คะแนน	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	ปีที่ 4	ปีที่ 5
<u>จรรยา</u>	ข้อเขียน	20	20	20	20	20
	สมุดรายงาน	20	20	20	20	20
<u>ภาษาไทย</u>	อ่านฟังเสียง	60	60	40	10	10
	อ่านเอาเรื่อง	50	50	30	20	20
	คัด	30	30	20	10	10
	เขียน	40	40	30	10	10
	เรียงความ	30	30	30	20	20
	แต่งจดหมาย	-	-	30	20	20
	ไวยากรณ์	10	10	20	-	-
<u>คำนวณวิธี</u>	เลขคิดในใจ	20	20	20	10	10
	เลขวิธี	80	80	60	20	20
	บัญชี	20	20	20	10	10
<u>ความรู้เรื่องเมืองไทย*</u>		50	50	40	20	20
<u>การรักษาคำ</u>		40	40	30	30	30
<u>วาดเขียน</u>		20	20	20	20	20
<u>วิชาลูกเสือ</u>		30	30	30	30	30
<u>วิชาอาชีพ</u>		-	-	40	270	270
วิทยาศาสตร์		สอบ ทรงชน	สอบ ทรงชน	สอบ ทรงชน	สอบ ทรงชน	สอบ ทรงชน
ขับร้อง		"	"	"	"	"

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารส่วนพระองค์สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาพิชัยราชนาภาพ, สบ. 2.32/4 โรงเรียนและการศึกษา เรื่องประมวลศึกษาพิเศษ ภาค 2 ระเบียบการสอบความรู้นักเรียนแผนกประถมศึกษา 15 ธันวาคม 2465.

ตารางแสดงอัตราคะแนนชั้นมัธยมบริบูรณ์ในการสอบไล่ จากประกาศกระทรวงธรรมการ ลงวันที่ 20 เมษายน พ.ศ. 2471 เรื่อง กำหนดคะแนนภาษาไทยและคะแนนรวมข้อในการสอบไล่ประโยคมัธยมบริบูรณ์ ที่ว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2472 เป็นต้นไป ผู้ที่เข้าสอบไล่ต้องได้คะแนนภาษาไทย ตั้งแต่ร้อยละ 30 และได้คะแนนรวมข้อร้อยละ 50 เป็นอย่างต่ำ จึงจะนับเป็นสอบไล่ได้¹

วิชา	แผนกกลาง	แผนกภาษา	แผนกวิทยาศาสตร์
จรรยา	60	60	60
ภาษาไทย	200	200	160
ภาษาต่างประเทศ	360	520	280
	560	720	440
<u>ประวัติศาสตร์และ</u>			
<u>ภูมิศาสตร์*</u>	120	120	-
คำนวณวิธี	240	80	290
วิทยาศาสตร์	80	80	270
พลศึกษา	40	40	40
รวม	1100	1100	1100

จากที่ไต่ถามมาแล้วข้างต้นและจากตารางต่าง ๆ จะเห็นได้ว่า ในรัชกาลที่ 6 นับตั้งแต่ พ.ศ. 2454 เป็นต้นมา วิชาประวัติศาสตร์ ซึ่งเรียกกันในขณะนั้นว่า วิชาพงศาวดาร ได้รับการบรรจุไว้ในหลักสูตรของโรงเรียนเป็นวิชาหนึ่งต่างหาก ตั้งแต่หลักสูตรชั้นต่ำสุด คือ มุสิกศึกษาหรือประถมศึกษา จนถึงชั้นสูงสุด คือ มัธยมสูง หรือมัธยมศึกษาตอนปลาย และจัดเป็นวิชาบังคับให้สอนตลอดมาอีกด้วย

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 4.5 ก/39 กรมศึกษาธิการ : กองสอบไล่, นักเรียน เรื่อง นายเอ็น แอล เซลลี ออกความเห็นเรื่องคะแนนการสอบไล่ชั้นมัธยมบริบูรณ์ทุกแผนก (10-17 ต.ค. 2472).

ผิดกับวิชาอื่น เช่น วิทยาศาสตร์ที่ในชั้นแรกมีฐานะเป็นเพียงวิชาเลือกไม่บังคับให้สอน และเห็นได้ชัดเจนว่า ได้รับการจัดให้เป็นวิชาคู่กันเสมอมากับวิชาภูมิศาสตร์ โดยในชั้นมูลศึกษาหรือประถมศึกษา จัดรวมเป็นวิชาเดียวกัน เรียกว่า วิชาความรู้เรื่องเมืองไทย มีเนื้อหาประกอบด้วยวิชาภูมิศาสตร์กับพงศาวดารรวมกัน ต่อมาในชั้นมัธยมตอนต้นและตอนกลาง จะจัดวิชาทั้งสองรวมสอนอยู่ในช่วงเวลาเดียวกัน โดยมีภูมิศาสตร์เป็นวิชานำทุกครั้งไป จนกระทั่งมาถึงหลักสูตรชั้นสูงสุด ไม่ว่าจะ เป็นมัธยมสูง พ.ศ. 2454 หรือมัธยมตอนปลาย พ.ศ. 2464 หรือที่แก้ไขใหม่ พ.ศ. 2471 ก็ตาม วิชาพงศาวดารหรือในชื่อใหม่ว่า วิชาประวัติศาสตร์ นับแต่หลักสูตร พ.ศ. 2471 เป็นต้นมา จะได้รับการจัดเป็นวิชานำแทนที่ภูมิศาสตร์ ซึ่งกลายมาเป็นวิชาสำรอง และจริง ๆ แล้วในการจัดเนื้อหาของหลักสูตร พ.ศ. 2471 จะมีเพียงประวัติศาสตร์อย่างเดียว แนวคิดในการจัดภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์เป็นวิชาคู่กันเช่นนี้ เป็นที่แน่นอนว่าเป็นแนวคิดของประเทศตะวันตก ดังที่ ชจร สุขพานิช โค้กกล่าวไว้ว่า วีเวส หรือ วีฟส์ (Vives) นักประวัติศาสตร์ชาวสเปนเป็นผู้เน้นความสำคัญของวิชาภูมิศาสตร์ว่า ต้องควบคู่ไปกับการสอนประวัติศาสตร์มาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16-17 แล้ว¹ และยังคงใช้เป็นแบบแผนการจัดอยู่ในยุโรปแม้กระทั่งทุกวันนี้ และเมื่อพิจารณาอุทธาเวลาเรียนของวิชาพงศาวดารหรือประวัติศาสตร์ในรอบสัปดาห์หนึ่ง จะเห็นว่าทั้งสองวิชานี้ได้รับส่วนแบ่งในหลักสูตรประมาณ 2-4 ชั่วโมงเสมอ ไม่ว่าจะเวลาเรียนทั้งหมดทุกวิชา รวมกัน จะเป็น 25 หรือ 26 หรือ 28-29 ชั่วโมงก็ตาม ซึ่งเมื่อเทียบกับวิชาอื่น ๆ ที่มีใช้ภาษา และคำนวณวิธีแล้ว เป็นที่น่าที่ วิชาจรยา จะได้รับอัตราเวลาเรียนมากประมาณ 2 ชั่วโมงในชั้นเบื้องต้น และคอยลดลงมาเหลือ 1 ชั่วโมงในชั้นมัธยมต้นและกลาง ถูกคัดออกไปในชั้นมัธยมสูงและมัธยมตอนปลาย และกลับมาอยู่ในหลักสูตรแก้ไขใหม่ พ.ศ. 2471 อีกครั้งหนึ่ง โดยมีอัตราเวลาเรียน 1 ชั่วโมง หรือ วิทยาศาสตร์ซึ่งเป็นวิชาเลือกในช่วงแรก แล้วเปลี่ยนมาเป็นวิชาบังคับด้วยอัตรา

¹ชจร สุขพานิช, "วิชาประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ไทย," ใน ปรัชญาประวัติศาสตร์, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสุชาติ สวัสดิ์ศรี, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์เนค, 2519), หน้า 230.

1 : 30, 2.00, 3.00, 3.30, 4 ชั่วโมง ไปจนถึง 5 ชั่วโมง และ 7 ชั่วโมงในระดับมัธยมปลาย แสดงว่าวิชาพงศาวดารเป็นวิชาที่มีความสำคัญในหลักสูตรมากพอสมควรอย่างค่อนข้างคงที่ ไม่มีการเปลี่ยนแปลงบทบาทในหลักสูตรมากนัก และเห็นได้ชัดขึ้นเมื่อดูจากอัตราคะแนนที่กำหนดไว้สำหรับการสอบไล่ ไม่ว่าจะ เป็นในชั้นประถมศึกษาหรือมัธยมศึกษา เมื่อเทียบกับวิชาอื่น ๆ เช่น จรรยา วิทยาศาสตร์ การรักษาทัว หรือพลศึกษา

อย่างไรก็ตาม บทบาทและความก้าวหน้าของหลักสูตรวิชาพงศาวดารหรือวิชาประวัติศาสตร์นี้อาจพิจารณาได้อีกทางหนึ่งจากการกำหนดจุดมุ่งหมายและการจัดเนื้อหาของวิชา ดังที่ได้อธิบายแล้วว่า วิชาประวัติศาสตร์ได้รับการบรรจุในหลักสูตรในฐานะเป็นวิชาหนึ่งต่างหากคู่กันกับวิชาภูมิศาสตร์ ในช่วงเวลาที่มีการเขียนหลักสูตรของโรงเรียนได้มีพัฒนาการที่ขึ้นกว่าแต่ก่อน คือ มีการกำหนดจุดมุ่งหมายของแต่ละวิชา การกำหนดรายการสอนของแต่ละรายวิชาไปจนถึงการทำประมวลการสอนหรือการกำหนดหัวข้อการสอนในแต่ละชั้นในบางระดับบ้างแล้ว ดังนั้นต่อไปนี้จะเป็นการดึงเอาจุดมุ่งหมายของวิชาพงศาวดารในหลักสูตร พ.ศ. 2454 และ พ.ศ. 2464 มาพิจารณาตามลำดับประโยค คือ

หลักสูตร พ.ศ. 2454 (และ พ.ศ. 2464)¹

ชั้นมูลศึกษา (วิชาความรู้เรื่องเมืองไทย) "เพื่อให้รู้จักบ้านเมืองของตัวเองว่า (ประถมศึกษา) เป็นอย่างไร ไฉนจึงได้ตั้งหลักฐานเป็นปึกแผ่นแน่นหนาขึ้นได้ เพื่อจะได้เกิดความรักชาติบ้านเมือง และคิดบำรุงชาติบ้านเมือง โดยตั้งตัวไว้ให้เป็นพลเมืองดี"

¹ หลวงสวัสดิสารศาสตรบุทธิ และจรรยา วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา, หน้า 146-151; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6, ศ. 2/11 ประกาศและพ.ร.บ. เรื่องประมวลการศึกษา ภาค 2 (พ.ศ. 2464), หน้า 19-20, 36, 56, และ 69.

ชั้นประถมศึกษา

(มัธยมตอนต้น)

(วิชาภูมิศาสตร์กับพงศาวดาร) "ให้มีความรู้เรื่องบ้านเมือง
ของตัวเอง เรื่องโลกและมนุษย์ต่าง ๆ ขาดิพอเป็นเลา ๆ
เพื่อประกอบความคิดและความรู้ให้กว้างขวางขึ้น กับให้รู้ว่
ประเทศสยามเกี่ยวข้องกับประเทศอื่นอย่างไร เพื่อให้เกิด
ความรักชาติและปรารถนาที่จะบำรุงบ้านเมืองของตน"

ชั้นมัธยมศึกษา

(มัธยมตอนกลาง)

(วิชาภูมิศาสตร์กับพงศาวดาร) "เพื่อให้รู้การในโลกกว้าง
ขวางออกไป ความคิดจะได้ขยายออกไปด้วย ไม่หยุดอยู่
เฉพาะที่เห็นได้ควยตา หรือยินได้ควยหูเพียงใกล้ ๆ สั้น ๆ
กับให้เป็นเครื่องอุคหนุนให้เกิดความรักชาติและความปรารถนา
ที่จะบำรุงบ้านเมือง.... การสอนพงศาวดารโลก จะต้อง
ให้ได้ประโยชน์ในทางประกอบเหตุผลเทียบเคียงความเป็นไป
ของบ้านเมืองในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต"

ชั้นมัธยมสูง

(มัธยมตอนปลาย)

(วิชาพงศาวดาร) "ความรู้ที่ต้องการนั้น เพียงอย่างรวบ
ยอดกว้าง ๆ และวัน เดือน ปี ที่ต้องกำหนดจำก็เฉพาะแต่ที่
สำคัญ ๆ เท่านั้น สิ่งที่ให้สนใจมากก็คือ ความเจริญของ
บ้านเมือง และเหตุที่ให้ความเจริญนั้น ๆ มา"

ไม่มีการกำหนดจุดมุ่งหมายที่ชัดเจน แต่บอกรวมไว้ในรายการ
สอนว่า "สอนพงศาวดารโลก ตั้งโครงให้เหมาะแก่การที่จะ
ให้นักเรียนได้ความรู้เรื่องความเจริญและอัธยาศัยของมนุษย์พอ
ที่จะอ่านพงศาวดารของประเทศตนและประเทศอื่น ๆ เข้าใจ"
และในหลักสูตรมัธยมตอนปลายแก้ไขใหม่ พ.ศ. 2471 ก็
มิได้มีการแก้ไขในส่วนที่เกี่ยวกับจุดมุ่งหมายแต่อย่างใด

จะเห็นว่า จุดมุ่งหมายในส่วนของวิชาภูมิศาสตร์จะเป็นพื้นฐานที่ดีของวิชา
พงศาวดาร ยิ่งเน้นในเรื่องให้เกิดความรักชาติ คิดที่จะบำรุงชาติบ้านเมืองเป็น
ส่วนใหญ่ ตั้งแต่ชั้นมูล ประถม และมัธยม ส่วนในด้านความรู้ความจริงที่ต้องการ
ให้รู้เรียนได้รับ ก็เริ่มจากความรู้ใกล้ตัวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์แห่งชาติตน แล้วค่อย
ขยายไปยังประเทศเพื่อนบ้าน และประเทศอื่นไกลตัวออกไปในชั้นมัธยม จุดมุ่งหมาย

ของวิชาจึงมีเพิ่มขึ้นในเรื่องการขยายความคิดให้กว้างขวางขึ้น รู้จักใช้เหตุผลเทียบเคียงความเป็นไปของบ้านเมืองในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในชั้นมัธยมสูง และมัธยมตอนปลายก็เน้นให้เกิดความคิดรวบยอดเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญ ๆ เข้าใจเหตุและผลของความเจริญของบ้านเมือง รวมทั้งอักษาศัพท์ของมนุษย์ จะเห็นว่า การกำหนดจุดมุ่งหมายวิชาพงศาวดารของไทยที่เน้นในเรื่องความรักชาติ นั้น มิได้เกิดจากอิทธิพลของนโยบายลัทธิชาตินิยมหรือนโยบายทางการเมืองดังที่ปรากฏอยู่ในหลาย ๆ ประเทศของทวีปยุโรปก่อนหน้านั้นหรือในขณะนั้น เป็นต้นว่า ในเยอรมนีสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่ 1 และในสมัยที่ฮิตเลอร์มีอำนาจ การสอนวิชาประวัติศาสตร์ในโรงเรียน "มุ่งสอนไปในทางยกย่องชาติเยอรมันเหนือชาติอื่นใด และการเชื่อผู้นำในทุกสิ่ง" ในสหภาพโซเวียต "ตำราประวัติศาสตร์ถูกโยนทิ้งออกไปจากหลักสูตรการศึกษา" เพราะ "เด็กโซเวียตจะต้องเรียนหลักและการปฏิบัติของสังคมนิยม อคตินั้นควรตั้งและลืมเสียได้" ในอิตาลี "รัฐบาลฟาสซิสต์กลับยกย่องอดีตอันแจ่มใสของมหาอาณาจักรโรมันและพยายามสอนนักเรียนให้เห็นความเกี่ยวข้องระหว่างอดีตอันโอฬารนั้นกับการปกครองของมุสโสลินี" ค่ายลัทธิฟาสซิสต์ ส่วนฝรั่งเศสภายหลังจากสงครามโลกครั้งที่ 1 หลักสูตรการสอนวิชาประวัติศาสตร์ยังคงเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง คือ มุ่งสอน "ให้นักเรียนได้เรียนรู้อารยธรรม ความเจริญของชาติต่าง ๆ สืบเนื่องกัน และการก่อรูปและความเจริญก้าวหน้าของประเทศฝรั่งเศสโดยเฉพาะ ทั้งนี้เพื่อให้เด็กฝรั่งเศสได้รู้ซึ่งถึงภาระหน้าที่ของคนฝรั่งเศสเมื่อเติบโตขึ้น"¹ แต่สำหรับประเทศไทย จุดมุ่งหมาย "เพื่อให้เกิดความรักชาติและปรารถนาที่จะบำรุงบ้านเมืองของตน" ดูจะเป็นเพียงผลได้ที่เกิดจากการเรียนรู้เรื่องราวความเป็นมาแห่งชาติตน ซึ่งอาจจะถือว่าเป็นจุดมุ่งหมายเบื้องต้นของทุกประเทศในการจัดสอนประวัติศาสตร์ก็ได้ มิได้มีการเน้นจริงจังเป็นพิเศษแต่อย่างใด และ

¹ ขจร สุขพานิช, "วิชาประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ไทย," ใน ปรัชญาประวัติศาสตร์, ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และสุชาติ สวัสดิ์ศรี, บรรณาธิการ, หน้า 239-240.

ถึงแม้ว่าโดยทั่วไปจุดมุ่งหมายที่กำหนดขึ้น จะเป็นแนวทางในการเลือกจัดเนื้อหาของวิชาก็ตาม แต่จุดมุ่งหมายจะกำหนดได้กว้างขวางมากน้อยแค่ไหน ย่อมขึ้นอยู่กับความก้าวหน้าในวิชาการประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองนั้น ๆ คำรับตำราและความพร้อมของครูผู้สอนด้วย สำหรับประเทศไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2453 - 2475 นั้น วิชาการด้านประวัติศาสตร์ตามแบบวิธีการของตะวันตกเพิ่งอยู่ในระยะเริ่มต้นได้ไม่นาน การศึกษาประวัติศาสตร์แห่งชาติส่วนใหญ่จึงยังคงอยู่ในรูปแบบเดิมที่เรียกว่า "ตำนานและพงศาวดาร" ส่วนประวัติศาสตร์โลกหรือประวัติศาสตร์ประเทศต่าง ๆ รวมทั้งประวัติศาสตร์ชนิดต่าง ๆ ก็ต้องอาศัยตำราจากต่างประเทศ การแต่งหรือการแปลตำราเป็นภาษาไทยขึ้นใช้ยังนับว่ามีน้อยมาก เพราะฉะนั้น นอกจากครูโดยเฉพาะที่สอนอยู่ในโรงเรียนชั้นสูง ๆ จะต้องมีความสามารถและทำงานหนักแล้วนักเรียนก็ต้องมีความสามารถและทำงานหนักด้วย ดังเช่นที่มีเขียนไว้ตอนหนึ่งในหลักสูตรชั้นมัธยมสูงว่า "วิชานี้จะสอนในภาษาอังกฤษก็ได้" และแบบเรียนที่ใช้ประกอบการเรียนในชั้นมัธยมสูงหรือมัธยมตอนปลายก็แนะนำไว้ว่า ควรใช้ "Bagenot's Physics & Politics"¹

ในด้านการจัดเนื้อหาของหลักสูตรวิชาประวัติศาสตร์ในช่วงรัชกาลที่ 6 และ 7 ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 นั้น เนื่องจาก เกือบจะไม่มี ความแตกต่างกันเลยระหว่างเนื้อหาของหลักสูตร พ.ศ. 2454 กับ พ.ศ. 2464 ผู้เขียนจึงทำการศึกษาดัชนีของ การจัดเนื้อหาของหลักสูตรทั้งสองไปพร้อมกันดังนี้²

<u>ชั้นประถมศึกษา</u> (มูลศึกษา)	มีพงศาวดารสยาม
<u>ชั้นมัธยมตอนต้น</u> (ประถมศึกษา)	มีพงศาวดารสยาม, ประเทศใกล้เคียง

¹ หลวงสวัสดิสารศาสตรบุทธิ และจรรยา วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา, หน้า 151 ; หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6, ศ.2/11, หน้า 69.

² หลวงสวัสดิสารศาสตรบุทธิ และจรรยา วงศ์สายัณห์, ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา, หน้า 146-153, หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6, ศ.2/11, หน้า 20-21, 38, 57-58 และ 69.

ชั้นมัธยมตอนกลาง (มัธยมศึกษา) มีพงศาวดารสยาม, พงศาวดารโลก
โดยย่อ

ชั้นมัธยมตอนปลาย (มัธยมสูง) มีพงศาวดารโลก

ชั้นมัธยมตอนปลาย (แก้ไขใหม่ พ.ศ. 2471) มี ประวัติศาสตร์ประเทศ
สยาม ประเทศต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน, ประเทศจีน
ประเทศญี่ปุ่น และโลกภายหลังมหาสงคราม

การจัดเนื้อหาของพงศาวดารโลกนั้น ครอบคลุมตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์
ยุคโบราณ ยุคกลาง ยุคใหม่ มาจนถึงความเจริญของชาติตะวันตกสมัยปัจจุบัน ส่วนของ
หลักสูตรมัธยมตอนปลายที่แก้ไขใหม่นั้น จะเห็นว่าตัดเนื้อหาให้น้อยลง แล้วเลือกเฉพาะ
ประเทศสำคัญที่ใกล้ชิดและเกี่ยวข้องกับประเทศไทย โดยกำหนดให้สอนแต่ในช่วงสมัย
ที่เป็นประวัติศาสตร์สมัยใหม่และเหตุการณ์ปัจจุบัน กล่าวคือ ประเทศในแหลมอินโดจีน
อันได้แก่ พม่า มอญ เขมร และตังเกี๋ย ให้สอน "เหตุผลที่ทำให้เสียอิสรภาพแกมหา
อำนาจต่างประเทศ เหตุการณ์ทางการเมือง และโศกสบบัตินในปรัศยุตบัน" ประเทศจีน
ก็กำหนดให้เริ่มสอน "ตั้งแต่เกี่ยวข้องกับฝรั่ง ค.ศ. 1834 เหตุที่เกิดสงครามและผลที่
ได้รับจากการสงครามกับฝรั่งและญี่ปุ่น การเปลี่ยนการปกครอง ค.ศ. 1911 การ
จลาจลและศึกกลางเมือง ด้ทธิของซุนยัตเซ็น เหตุการณ์ปรัศยุตบัน" ประเทศญี่ปุ่น ก็เริ่ม
ตั้งแต่ "การตัดอำนาจโชกุน ตั้งรัฐบาลอย่างฝรั่ง เหตุผลแห่งการสงครามกับจีน รัสเซีย
และเกาหลี เหตุผลแห่งมหาสงคราม การก้าวหน้าแห่งญี่ปุ่นในปรัศยุตบัน" โลกภายหลัง
มหาสงครามก็กำหนดให้สอนเรื่อง "ผลของมหาสงคราม สันนิบาตชาติ ด้ทธิคอมมิวนิสต์
และด้ทธิฟาสซิสโม ชาติต่าง ๆ ได้รวบรวมกันเป็นหมู่เป็นเหล่า"

ส่วนพงศาวดารสยามหรือประวัติศาสตร์ประเทศสยาม จัดไว้ในหลักสูตรทุกระ
ระดับ ยกเว้นระดับมัธยมสูงหรือมัธยมตอนปลายก่อนการแก้ไขใหม่ พ.ศ. 2471 โดย
มีการกำหนดรายการสอนไว้ดังนี้ คือ

ชั้นประถมศึกษา (มูลศึกษา) วิชา "ความรู้เรื่องเมืองไทย" ใ้แบ่งเนื้อหาวิชาออกเป็น
3 หัวข้อ ๆ แรก ว่าด้วยเรื่องภูมิศาสตร์ประเทศสยาม หัวข้อที่ 2
"ให้รู้พงศาวดารโดยย่อของชาติไทย ว่าเคิมสืบกันมาแต่ไหน รวบรวม
กันเข้าอย่างไร ต้องแข่งขันสู้รบกับใครบ้าง แล้วเปลี่ยนมาโดยลำดับ
เวลา จนตั้งลงเป็นหลักฐานตั้งปรากฏในทุกวันนี้อย่างไร" และหัวข้อที่ 3

กำหนดว่า "ให้รู้จักวิธีปกครองบ้านเมืองในเวลาตั้งแต่โดยสังเขป คือรู้ว่า พระเจ้าแผ่นดินคืออะไร กระทรวงมหาดไทย กระทรวงนครบาล มีไว้ทำไม โรงศาลมีทำไม ทหารมีไว้ทำไม โรงเรียนมีทำไม เทศาภิบาล ผู้ว่าราชการการเมือง นายอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน คืออะไร ราษฎรจะต้องเชื่อฟังคำของหัวหน้าเหล่านี้อย่างไร ดังนี้ เป็นต้น"

จะสังเกตได้ว่า เนื้อหาของหัวข้อที่ 3 เป็นเนื้อหาที่หลักสูตรในปัจจุบัน เรียกว่า "หน้าที่พลเมือง" (Civics) นั่นเอง เพราะมิได้เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับวิธีการปกครองในอดีต หากเป็นลักษณะการปกครองที่เป็นอยู่ในปัจจุบันขณะที่ผู้เป็นพลเมืองสมควรทราบ และในคอนท่ายของหลักสูตรโดยย่ำว่า "หัวข้อทั้ง 3 แผนกเหล่านี้ต้องสอนให้ผู้เรียนเข้าใจและได้ความรู้ว่า ทำไมประเทศสยามจึงตั้งมั่นเป็นชาติบ้านเมืองขึ้นได้ เพื่อจะได้ผลสำเร็จดังที่กล่าวไว้ในความมุ่งหมาย" จึงอาจกล่าวได้ว่า วิชาหน้าที่พลเมือง (Civics) ในครั้งนั้นยังคงจัดรวมเป็นส่วนหนึ่งของวิชาพงศาวดาร

ชั้นมัธยมตอนต้น (ประถมศึกษา) เฉพาะหมวดพงศาวดาร นอกจากที่กำหนด "ให้รู้เรื่องบ้านเมืองของประเทศใกล้เคียงที่เรียนแล้วในภูมิศาสตร์ กับรู้วิธีการปกครองของเขาด้วย" แล้ว ในส่วนของพงศาวดารสยามได้กำหนดให้ "สอนพงศาวดารของชาติไทย และวิธีปกครองบ้านเมืองตามแนวที่กล่าวแล้วในหลักสูตรประถม แต่ให้ละเอียดขึ้น"

ชั้นมัธยมตอนกลาง (มัธยมศึกษา) เฉพาะหมวดพงศาวดาร นอกจากพงศาวดารโลกโดยย่อแล้ว ในส่วนของพงศาวดารสยาม ในหลักสูตร พ.ศ. 2464 กำหนดไว้สั้น ๆ ว่า ให้สอน "พงศาวดารสยาม" แต่ในหลักสูตร พ.ศ. 2454 กล่าวไว้ว่าให้สอน "พงศาวดารของประเทศสยามโดยละเอียด สอนตามแนวที่กล่าวแล้วในหลักสูตรมูลและประถม"

ชั้นมัธยมตอนปลาย (แก้ไขใหม่ พ.ศ. 2471) กำหนดรายการที่ต้องสอนไว้ว่า "(ก) ประวัติประเทศสยาม ตั้งแต่ชนชาติไทยอยู่ในกลุ่มแม่น้ำเอียงจื่อ

(Yang - tsekiang) จนถึงปรักยุคบัน (ข) พุทธศาสนาเข้ามาในประเทศไทยสยาม"

จะสังเกตเห็นได้ว่า การจัดเนื้อหาหลักสูตรประวัติศาสตร์สยามในระดับนี้ นอกจากจะเน้นในเรื่องของการเมือง การปกครองและพระราชกรณียกิจขององค์พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางข้าราชการซึ่งเป็นฝ่ายปกครองแล้ว ยังได้เพิ่มเนื้อหาความรู้ด้านพุทธศาสนาในประเทศไทยเข้ามาไว้ในหลักสูตรอีกด้วย

วิธีการจัดเนื้อหาหลักสูตรวิชาประวัติศาสตร์สยามในช่วงสมัยนี้ ถ้าดูในแต่ละระดับการศึกษา จะเห็นว่า จัดตามวิธีที่ให้เรื่องราวเหตุการณ์เรียงกันลงมาตามลำดับเวลาจากอดีต (Chronological order) แต่ถ้ามองพิจารณาทุก ๆ ระดับรวมกันแล้ว จะเห็นว่า เป็นวิธีจัดแบบวงกลมที่ขยายเนื้อหาในชั้นสูงให้ละเอียดขึ้นโดยลำดับ (Cyclic order or concentric approach) ในส่วนของ "ประวัติศาสตร์ประเทศไทย" และในระดับมัธยมตอนปลายก็เพิ่มวิธีจัดแบบหัวข้อ (Topical approach) เข้าไปอีกวิธีหนึ่งในส่วนของ "พุทธศาสนาเข้ามาในประเทศไทย"

อย่างไรก็ดี ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ใน พ.ศ. 2465 กระทรวงศึกษาธิการได้จัดทำหัวข้อการสอนสำหรับประถมศึกษา (ไว้ในประมวลศึกษาพิเศษ ภาค 1) เพื่อช่วยเหลือครูชั้นต่ำ ๆ เช่น ครูประชาบาล เป็นต้น ให้ได้ใช้เป็นหลักในการสอน ผู้เขียนคิดว่าเป็นสิ่งที่น่าสนใจที่จะศึกษาดูว่ามีการจัดแบ่งเนื้อหาของพงศาวดารสยามมาผสมผสานกับเนื้อหาของวิชาภูมิศาสตร์เป็นวิชาเดียวกันแบบ Fused or integrated course เรียกว่า "ความรู้เรื่องเมืองไทย"¹ ซึ่งอาจจะเรียกได้กระมังว่า เป็นครั้งแรกของวิชาทางด้านสังคมศึกษา หรือสังคมศาสตร์ และเนื้อหาเหล่านี้จะต้องขยายให้ละเอียดขึ้นอีกเมื่อสอนในชั้นสูงต่อไป

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ.2/12 ประกาศและพ.ร.บ. เรื่องประมวลศึกษา ภาค 1 (พ.ศ. 2465) (หัวข้อการสอนสำหรับประถมศึกษา) ออกวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2465, หน้า 45-54.

ประณมปีที่ 1 อัตราเวลาสอนทั้งชายและหญิงสัปดาห์ละ 3 ชั่วโมง เนื้อหาที่จัดให้สอน แบ่งเป็น 8 หัวข้อ มีหัวข้อที่จัดใ้คือว่าเป็นเนื้อหาของพงศาวดารเพียง 1 หัวข้อ คือ

" 6 ใ้รู้จักพระบรมนามาภิไธยย่อ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลปัจจุบัน"

ประณมปีที่ 2 อัตราเวลาสอนทั้งชายและหญิงสัปดาห์ละ 3 ชั่วโมง เนื้อหาที่จัดให้สอน แบ่งเป็น 8 หัวข้อ มีหัวข้อที่จัดใ้คือว่าเป็นเนื้อหาของพงศาวดาร 2 หัวข้อ คือ

" 7 ใ้อธิบายถึงเหตุที่ต้องเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สุด การรวมกำลังกันตั้งเป็นกรุงธนบุรีขึ้น แล้วย้ายมาสร้างกรุงเทพฯ เป็นราชธานี ใ้อธิบายเพียงย่อ ๆ เอาแต่ใจความที่สำคัญ ใช้ภาษาง่าย ๆ ให้เด็กเข้าใจตามพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ภาค 2 ตอนท้าย และพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และกรุงเทพฯ

8 การสอนตามหนังสือ...พงศาวดารกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ กับพงศาวดาร ภาค 2 หรือหนังสืออื่น ๆ ประเภทเดียวกันที่อนุญาตใ้ใช้ในโรงเรียน"

ประณมปีที่ 3 อัตราเวลาสอนสำหรับชายสัปดาห์ละ 2 ชั่วโมง 20 นาที สำหรับหญิงสัปดาห์ละ 2 ชั่วโมง แบ่งเนื้อหาออกเป็น 9 หัวข้อ มีหัวข้อของพงศาวดาร 4 หัวข้อ คือ

" 6 ใ้รู้ว่ประเทศไทยสยามแบ่งอาณาเขตการปกครองออกเป็นมณฑล มณฑลแบ่งออกเป็นจังหวัด จังหวัดแบ่งออกเป็นอำเภอ อำเภอแบ่งเป็นตำบล ตำบลแบ่งเป็นหมู่บ้าน ใ้รู้ว่ความมณฑลไหนมีจังหวัดอะไรบ้าง ใ้รู้ว่การงานของรัฐบาลสยามแบ่งเป็นกระทรวง กระทรวงไหนมีหน้าที่การงานอย่างไร อธิบายใ้เข้าใจพอเป็นสังเขป

7. ใ้ครูวาทะทรวงไวย่างไ้ส่งเจ้าหน้าที่ไปอยู่ประจำมณฑล ประจำจังหวัด ประจำอำเภอ เจ้าหน้าที่เหล่านั้นเรียกว่าอะไร มีหน้าที่การงานอย่างไร

8. ใ้รู้จักโบราณสถานและวัตถุสำคัญในมณฑล ที่โรงเรียนหรือบ้าน-เด็กตั้งอยู่โดยละเอียด ส่วนที่อื่น ๆ ทั่วไปทั้งประเทศสยาม ใ้เลือกสอนแต่ที่สำคัญ ๆ

9. การสอนตามหนังสือพลเมืองดี...หรือหนังสืออื่น ๆ ประเภทเดียวกันที่อนุญาตใ้ใช้ในโรงเรียน"

ประณมปีที่ 4 อัตราเวลาสอน สัปดาห์ละ 1 ชั่วโมง แบ่งเนื้อหาใ้ 5 หัวข้อใหญ่ และเป็นหัวข้อของพงศาวดารทั้งหมด คือ

"1. ใ้รู้พงศาวดารเดิมของไทย ครึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ในตอนใต้ของประเทศไทย ตามลุ่มน้ำแยงซีเกียง แถบมณฑลซุนหน่า กุยจิ้ว กวางตุ้ง กวางไส ใ้อธิบายพอเป็นสังเขปดังหัวข้อต่อไปนี้...
[ข้อ ก-ฉ]

2. ใ้รู้พงศาวดารของไทยตอนตั้งประเทศสยาม คราวก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา โดยสังเขปตามหัวข้อต่อไปนี้... [ข้อ ก-จ]

3. ใ้เข้าใจพงศาวดารตอนกรุงศรีอยุธยา -กรุงธนบุรี และกรุงเทพฯ โดยสังเขป ตามหัวข้อต่อไปนี้... [ข้อ ก-ง]

4. การสอนตามหนังสือพงศาวดารกรุงเก่า กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ หรือหนังสืออื่น ๆ ประเภทเดียวกัน ซึ่งอนุญาตใ้ใช้ในโรงเรียน

5. การสอนวิชานี้ ครูจะต้องพยายามใช้ภาษาที่เด็กชั้นนี้พอเข้าใจใ้ ชื่อบุคคล หรือสถานที่ใ้จำเพาะที่สำคัญเท่านั้น ต้องเข้าใจว่า การใ้จะบรรทุกข้อความไว้ในความจำของเด็กมากเกินไปไม่ควร"

ประณมปีที่ 5 อัตราเวลาสอน สัปดาห์ละ 1 ชั่วโมง แบ่งเนื้อหาออกเป็น 7 หัวข้อ มีหัวข้อที่จัดว่าเป็นเนื้อหาของพงศาวดารอยู่ 4 หัวข้อ คือ

" 4 การเก็บภาษีอากรในมณฑลไหน ใช้พระราชบัญญัติอย่างไร
 รัชูปการ ศึกษาพลี เสียเท่าไร เสียที่ไหนและเมื่อไร ผู้ชายไทย
 เกี่ยวข้องควยการทหาร และตำรวจอย่างไร อธิบายตั้งแต่อายุเข้าเขตร
 จนสุดเขตร อธิบายให้เข้าใจว่า ต้องมีทหารไว้ทำไม

5. อธิบายให้เห็นว่ารัฐบาล เก็บภาษีอากรและรัชูปการ ฯลฯ
 จากราชกรรก็เพื่อไปใช้จ่ายในการบำรุงความสุขความเจริญของราษฎร

6. ให้เข้าใจระเบียบการรับส่งหนังสือ วัตถุ ขนานนิตี โดยทาง
 ไปรษณีย์ ตลอดจนค่าธรรมเนียม ให้เข้าใจพระราชบัญญัติอาชุนัน ใน
 การขออนุญาต การจดทะเบียน การย้ายทะเบียน การขออายุ การ
 โอนกรรมสิทธิ์

7. การสอนวิชานี้ให้สอนตามหัวข้อพอเป็นสังเขป ที่ใดที่ใดใกล้กับ
 ที่เด็กอยู่ สอนให้ละเอียดขึ้น และสอนตามหนังสือพลเมืองดี.... หรือ
 หนังสืออื่น ๆ ประเภทเดียวกัน ที่อนุญาตให้ใช้ในโรงเรียน"

จากหัวข้อที่กำหนดเหล่านี้ จะเห็นได้ว่า รายการสอนใน 3 ปีแรก เน้นที่
 เนื้อหาทางภูมิศาสตร์เป็นส่วนใหญ่ การสอนใน 2 ปีแรกมุ่งเพียงให้นักเรียนทั้งหญิง
 และชายมีความรู้ความเข้าใจพงศาวดารตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน
 และปีที่ 3 ให้เด็กชายได้เรียนรู้ลักษณะการปกครองในปัจจุบันของประเทศสยาม เด็ก
 นักเรียนในระดับชั้นนี้ส่วนหนึ่งจะมีโอกาสได้เรียนเนื้อหาเหล่านี้เพิ่มเติมในระดับมัธยม-
 ศึกษาต่อไป ส่วนเด็กชายซึ่งไม่มีโอกาสได้เรียนต่อในชั้นสูงตามพระราชบัญญัติประถม-
 ศึกษา พ.ศ. 2464 ก็ต้องเรียนต่อไปในชั้นประถมปีที่ 4-5 อีก 2 ปี จึงจะพ้นเกณฑ์
 บังคับเรียน เพราะฉะนั้นเนื้อหาของหลักสูตรใน 2 ปีนี้จึงเน้นที่พงศาวดารมากกว่า
 ภูมิศาสตร์ แต่ในขณะที่เดียวกันก็ลดอัตราเวลาเรียนลง ในปีี่ 4 เน้นเนื้อหาของ
 พงศาวดารทั้งหมด โดยมุ่งให้นักเรียนมีความรู้ความเข้าใจประวัติความเป็นมาของ
 ชนชาติไทยตั้งแต่ครั้งมีถิ่นฐานอยู่ทางตอนใต้ของประเทศจีน จนมาตั้งประเทศสยาม
 ขึ้น เรื่อยมาจนถึงพงศาวดารของกรุงรัตนโกสินทร์ในปัจจุบัน ในปีี่ 5 ก็มุ่งให้ผู้เรียน
 มีความรู้ความเข้าใจหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อประเทศชาติเมื่อเติบโตขึ้น เช่น การเสีย-

อากร การเป็นทหาร มีความรู้เรื่องการสื่อสารทางไปรษณีย์และกฎหมายที่จำเป็นอื่น ๆ สำหรับพลเมืองชาย แสดงว่าผู้เขียนหลักสูตรตระหนักเป็นอย่างดีถึงความสำคัญของหลักสูตรชั้นประโยคสำหรับผู้ไม่มีโอกาสได้ศึกษาต่อในชั้นสูง จะได้มีความรู้ความเข้าใจพื้นฐานในอันที่จะ "เกิดความรักชาติบ้านเมือง และคิดบำรุงชาติบ้านเมืองโดยตั้งตัวไว้ให้เป็นพลเมืองดี" ต่อไป แต่ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นว่า ผู้เขียนหลักสูตรมีความคาดหวังค่อนข้างสูงจากครูและนักเรียนประถมศึกษา เมื่อพิจารณาถึงอายุที่เขาเรียนในระดับนี้ ภัยเหตุนี้ตำราและแบบเรียนจึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งสำหรับครูและนักเรียน

ใน พ.ศ. 2455 กระทรวงธรรมการได้ออกประกาศ "บัญญัติหนังสือซึ่งนักเรียนจะต้องมีสำหรับตัวเมื่ออยู่ในชั้นต่าง ๆ" โดยแบ่งเป็นหนังสือที่บังคับกับที่ไม่บังคับ ปรากฏว่าวิชาพงศาวดารไม่มีหนังสือบังคับหรือไม่บังคับสำหรับนักเรียนไปจนกระทั่งถึงชั้นมัธยมปีที่ 4, 5 และ 6 จึงบังคับให้มี "ฉบับต่าง ๆ ที่อนุญาตให้ใช้ได้โรงเรียน" และในชั้นมัธยมปีที่ 7 และ 8 ซึ่งเป็นระดับมัธยมสูงหรือมัธยมตอนปลายบังคับให้นักเรียนมีหนังสือ Renouf's Outline of General History กับ Bagehot's Physics and Politics¹ และจากบันทึกความเห็นเรื่องแบบเรียนของพระยานคุงวิทยาเสริม ผู้รั้งตำแหน่งเจ้ากรมกรมตำรา ซึ่งเสนอต่อพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2470 มีความตอนหนึ่งว่า "พ.ศ. 2458 กระทรวงธรรมการได้พิมพ์บัญชียุทธวิธีขึ้นอีกเป็นครั้งที่ 2 จนบัดนี้บัญชียุทธวิธีนี้ยังไม่ได้ออกแจก... ต่อมากระทรวงธรรมการก็ได้ประกาศแก้ไขเพิ่มเติมหนังสือบังคับเข้าอีกเรื่อยมาจนถึง พ.ศ. 2469"² และในท้ายหนังสือประมวลศึกษาพิเศษภาค 1 พ.ศ. 2465 ก็ได้มีประกาศ

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 6, ศ.1/14 เบ็ดเสร็จกระทรวงศึกษาธิการ เรื่องรายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ 5 ประจำปีพระพุทธศก³ 2455, และข้อมูลแห่งหนังสือว่า Bagehots นั้น บางแห่งเขียนว่า Bagenot ก็มีและ Beganot ก็มี.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ.9/99 กรมตำราเรื่องบัญชีกรมตำราเสนอบันทึกสอบสวนและความเห็นเรื่องแบบเรียน (23 ส.ค.- 4 พ.ย. 2470).

รายชื่อ "หนังสือสำหรับครูที่ต้องมีตามชั้นประถมศึกษาที่ตองสอน" โดยมีหมายเหตุกำกับท้าย
รายชือว่า

ครูโรงเรียนรัฐบาลตองมีหนังสือตามชั้นที่ตองสอนให้ครบทุกเล่ม เว้นแต่หนังสือ
เล่มใดมีในหอสมุดของโรงเรียนแล้ว จะไม่มีไว้สำหรับตัวก็ไค...ครูโรงเรียน
ประชาบาลจะให้มีหนังสือแต่เพียงราคาต่ำ ๆ เท่านั้นก็ไค หนังสือที่ตองใช้เป็น
ครั้งคราว เช่นตัวอย่างขอสอบไลและหนังสือที่ราคาแพง เช่น พงศาวดาร
เป็นต้น ควรมิไว้ในหอสมุดของโรงเรียน

หนังสือสำหรับวิชาพงศาวดารที่อยู่ในบัญชีหนังสือหนังสือบังคับสำหรับครูก็มีอยู่หลายเล่ม เช่น
พลเมืองดี ตอนตน ตอนกลาง และตอนปลาย พระราชประวัติ พงศาวดารกรุงธนบุรี
และกรุงเทพฯ พงศาวดารภาค 1 ภาค 2 และวิธีสอนพงศาวดาร เป็นต้น¹ ซึ่งพระยา-
ณคุงวิทยาเสริมไคกล่าวว่า "การที่กระทรวงธรรมการประกาศให้ใช้หนังสือบังคับภายหลังที่
ตั้งกรรมการสอดส่องแบบเรียนนั้น กรรมการสอดส่องมิได้มีส่วนควยเลย เพราะฉะนั้น
กรรมการนั้นจึงมิไคทำอะไรกันเลย และดูเหมือนจะลวมกันไปเสียเฉย ๆ " ดังนั้นจึงไค
เสนอความเห็นว่ "บัดนี้ไคล่วงเวลามานานแล้วและหนังสือที่ไคกันตามโรงเรียนก็มิไค
ตรงตามนั้น ยิ่งหนังสือสำหรับชั้นประถมควยแล้ว ก็ยังมีเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้นควร
จะแจ้งความหรือบอกให้รู้ทั่วกันว่ บัญชีนั้นเป็นอันยกเลิก"² ก่อนที่กระทรวงธรรมการจะมี
คำสั่งยกเลิกหนังสือสำหรับนักเรียนและครูไปในปลายเดือนกันยายน พ.ศ. 2470 และให้
หนังสือที่จะใช้ในโรงเรียนตอง เป็นหนังสือที่กระทรวงธรรมการอนุญาตให้ใช้ไคในโรงเรียน
เสียก่อนนั้น พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ ปลัดทูลฉลอง ได้มีบันทึกความเห็นกราบทูลเสนาบดี
ว่า

หนังสือบังคับทั้งหมดนี้ มิไคหมายความว่า จะบังคับตายตัว เมื่อผู้ไคสามารถ
เรียบเรียงไคดีกว่าเล่มที่บังคับอยู่ก่อน หนังสือของผู้นั้นก็มีโอกาสจะไคใช้เป็น

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6, ศ.2/12 ประกาศและ พ.ร.บ. เรื่องประมวล
ศึกษาพิเศษ ภาค 1 (พ.ศ. 2455), หน้า 124-126.

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 9/99 กรมตำรา เรื่องผู้ร่างกรมตำราเสนอ
บันทึกการสอบสวน และความเห็นเรื่องแบบเรียน (23 ส.ค. - 4 พ.ย. 2470).

หนังสือบังคับแทน และเนื่องด้วยเหตุนี้ แบบเรียนที่เรียบเรียงขึ้นในตอนหลัง ๆ จึงมีปรากฏอยู่ในใบอนุญาตเพียงว่า "อนุญาตให้ใช้ได้ในโรงเรียน" เท่านั้น ไม่มีบอกว่าเป็นหนังสือบังคับหรือไม่บังคับ"¹

ในขณะเดียวกัน กรมตำราก็ได้จัดทำบัญชีแบบเรียนของกรมตำราและของบุคคลที่กระทรวงอนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนออกเผยแพร่และพิมพ์ลงในหนังสือ วิทยากร และกล่าวว่า "หนังสือเหล่านี้ ไม่มีบังคับใช้ หมวดหนึ่ง ๆ มีหนังสือหลายเล่ม ผู้ใช้เลือกใช้เล่มใดเล่มหนึ่ง หรือหลายเล่มแล้วแต่ความต้องการ" และ "ชั้นที่กะไว้เป็นแต่ประมาณ เมื่อครูจะใคร่พิจารณาเอาเอง"²

แบบเรียนแผนกประถม มีอยู่หลายเล่ม เช่น

แบบเรียนพลเมืองดี	ตอนต้น	} ผู้แต่ง คือ เจ้าพระยาพระเสด็จฯ โรงพิมพ์- อักษรนิติ สำหรับชั้น ป.4,5
แบบเรียนพลเมืองดี	ตอนกลาง	
แบบเรียนพลเมืองดี	ตอนปลาย	
แบบสอนความรู้รอบตัว	ผู้แต่ง คือ พระยาประมวญวิชาพูล โรงพิมพ์กรมตำรา สำหรับ	
	ป. 2	

แบบสอนประวัติการคนกับเรือ ผู้แต่ง คือ หลวงนิเพทยนิติสรรค์ โรงพิมพ์อักษรนิติ สำหรับชั้น ป. 3

แบบสอนทวีปยุโรป ผู้แต่งคือ พระวรเวทย์พิสิฐ โรงพิมพ์อักษรนิติ สำหรับชั้น ป.3,4

แบบเรียนแอฟริกาใต้ ผู้แต่ง คือ หลวงนิเพทยนิติสรรค์ โรงพิมพ์อักษรนิติ ชั้น ป. 3

แบบสอนฉันทนิพนธ์เป็นกะลาสี ผู้แต่ง คือ หลวงนิเพทยนิติสรรค์ โรงพิมพ์อักษรนิติ ชั้น ป. 3

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 9/99 กรมตำรา เรื่องผู้รังกรมตำรา เสนอบันทึกการสอบสวน และความเห็นเรื่องแบบเรียน (23 ส.ค. - 4 พ.ย. 2470).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ. 9.2/145 กรมตำรา, ตำรา-แบบเรียน เรื่องหลวงนิเพทยนิติสรรค์ ส่งบัญชีแบบเรียนของกรมตำรา และของบุคคลที่อนุญาตให้ใช้ได้ในโรงเรียน ตามหมวดหมู่และชั้นต่าง ๆ สำหรับลงในวิทยากร (5 ส.ค. - 17 ก.ย. 2470).

แบบเรียนแผนกมัธยมตอนต้น เป็นต้นว่า

หนังสืออ่านภาษาไทย มีอยู่หลายเล่ม เช่น

หนังสืออ่านพลเมืองที่ตอนต้น

หนังสืออ่านพลเมืองที่ตอนกลาง

หนังสืออ่านพลเมืองที่ตอนปลาย

ผู้แต่ง คือ เจ้าพระยาพระเสด็จฯ โรงพิมพ์อักษรนิติ
ชั้น ม.1, 2-3, 3

หนังสือสำหรับครู เช่น วิธีสอนพงศาวดาร ผู้แต่งคือ พระยาเมธาธิบดี โรงพิมพ์
อักษรนิติ

แบบเรียนแผนกมัธยมตอนกลาง เป็นต้นว่า

หนังสืออ่านภาษาไทย มีอยู่หลายเล่ม เช่น

เทศนาพระราชประวัติ กรมตำรารวบรวม โรงพิมพ์อักษรนิติ สำหรับชั้น ม.4

พงศาวดารกรุงธนบุรี กรมตำรารวบรวม โรงพิมพ์กรมตำรา สำหรับ ม.5

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ภาค 2 กรมตำรารวบรวม โรงพิมพ์กรมตำรา สำหรับ ม.5

พลเมืองที่ ตอนกลาง ผู้แต่งคือ เจ้าพระยาพระเสด็จฯ โรงพิมพ์อักษรนิติ

พลเมืองที่ ตอนปลาย ผู้แต่งคือ เจ้าพระยาพระเสด็จฯ โรงพิมพ์อักษรนิติ

ประวัติศาสตร์ ไคแก

ประวัติศาสตร์ของโลกอย่างย่อ ผู้แต่งคือ หลวงชาญพิทยกิจ โรงพิมพ์ศรีหงส์ สำหรับ
ม.4, 5, 6

แบบเรียนแผนกมัธยมตอนปลาย เป็นต้นว่า

หนังสืออ่านภาษาไทย เช่น พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ภาค 1 ผู้แต่งคือ พระยาวิจิตรฯ

ประวัติศาสตร์ ไคแก

ประวัติการของโลกอย่างย่อ ผู้แต่ง คือ หลวงชาญพิทยกิจ โรงพิมพ์ศรีหงส์

จะสังเกตเห็นได้ว่า หนังสือแบบเรียนพงศาวดารหลายเล่มยังคงใช้เป็นหนังสือ
ประกอบกรอ่านภาษาไทยอยู่เช่นเดียวกันกับในสมัยรัชกาลที่ 5 ทั่วไปอีกด้วย นอกจากนั้น

ในช่วงหลังนี้ มีผู้แต่งหนังสือมาขอให้กระทรวงธรรมการตรวจและอนุญาตให้ใช้ในโรงเรียนได้เพิ่มมากขึ้น ส่วนใหญ่เป็นหนังสือเรียนสำหรับชั้นประถมศึกษา โดยผู้แต่งที่เป็นครูสอนประจำอยู่ในโรงเรียนและมักใช้หัวข้อตามที่กำหนดไว้ในประมวลศึกษาพิเศษ ภาค 1 เป็นแนวทาง ส่วนแบบเรียนในชั้นมัธยมมีผู้แต่งน้อย ซึ่งก็มีผู้สันนิษฐานว่า อาจเป็นเพราะมีจำนวนผู้ใช้น้อยไม่คุ้มกันกับการลงทุน อย่างไรก็ตามก็ได้มีแบบเรียนทั้งพงศาวดารสยามและพงศาวดารต่างประเทศออกมาในช่วงนี้หลายเล่มด้วยกัน และบางเล่มก็ยังคงเป็นที่รู้จักของครูและนักเรียนอยู่ในปัจจุบัน อาทิเช่น หนังสือบูรพประเทศ ภาค 1 วาดบายประเทศสยาม บูรพประเทศ ภาค 2 วาดบาย ประเทศสยาม (ต่อ) บูรพประเทศ ภาค 3 วาดบาย ภูฏาน เขมร มอญ และพม่า และบูรพประเทศ ตอนพระพุทธรศาสนา ของหลวงกีรติ-วิทโยฬาร หนังสือหลักไทย ของขุนวิจิตรมาตรา¹ หนังสือประวัติศาสตร์สากล ภาค 1 จากทั้งหมด 3 ภาค ซึ่งรวบรวมขึ้นจากปาฐกถาที่ไต่ทรงแสงแก่ "นักเรียน" คณะอักษรศาสตร์ ของนายพลตรีหม่อมเจ้าทองทิฆามุ อาจารย์พิเศษสอนประวัติศาสตร์ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย² และหนังสือแสดงบรรยายพงศาวดารสยาม เล่ม 1 ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์-เชอกรมพระยาคำรงราชานุภาพประทานให้แก่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย³ นอกจากนั้นบางโรงเรียนก็ได้จัดทำ "โน้ตการสอน"ขึ้นใช้เองในโรงเรียน เช่น จากลายพระหัตถ์ของหม่อมเจ้าหญิงสิรินธรพัชรอุบล โสณกุล มีรับสั่งว่า โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ใช้โน้ต

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ.9/123 กรมตำรา เรื่อง นายพันเอกคุณสินโองะ สอทราบเรื่องเกี่ยวกับหนังสือเรียนและอื่น ๆ (26 ม.ค. - 17 มี.ค. 2473).

² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศธ.9.2/194 กรมตำรา ตำรา-แบบเรียน เรื่องพระเวรเวทยา ส่งตนฉบับประวัติศาสตร์สากล ภาค 1 มาขออนุญาตตรวจใช้ในโรงเรียน (9 ส.ค. 2471-- 10 ก.พ. 2474).

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.9.2/196 กรมตำรา, ตำรา-แบบเรียน เรื่อง หลวงแมนวิชาประสิทธิ์ ส่งตนฉบับหนังสือแสดงบรรยายพงศาวดารสยาม เล่ม 1 มาขออนุญาตใช้เป็นแบบเรียน (29 ส.ค. - 17 ก.ย. 2471).

พงศาวดารสยามที่เก็บความมาจากหนังสือเรื่อง ไทยรบพม่า ของสมเด็จพระคำมกราชาอนุภาพ¹

ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด เป็นเรื่องของหลักสูตรหลวง ซึ่งใช้เป็นหลักสูตรกลางของโรงเรียนทั่วไปทั้งโรงเรียนรัฐบาล ประชาบาล และโรงเรียนราษฎร์ในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2453 - 2475 ในรัชกาลที่ 6 และ 7 อย่างไรก็ตามใน พ.ศ. 2459 มีหนังสือของกรมยุทธศึกษาทหารบกออกมามีชื่อเรียกว่า "สมุด คำแถลงหลักสูตร กับคำชี้แจงวิธีสอนวิชาบางอย่าง" มีลักษณะคล้าย ๆ กับเป็นคู่มือครูสำหรับสอนวิชาสามัญในโรงเรียนนายดาบหรือโรงเรียนพิเศษนอกสังกัดกระทรวงธรรมการ แต่หลักสูตรสามัญศึกษาตั้งแต่ระดับชั้นเตรียม ประถม และระดับสูงขึ้นไปไม่แตกต่างกันไปจากของกระทรวงธรรมการมากนัก แต่เนื่องจากเงื่อนไขปัจจัยบางอย่างที่อาจจะแตกต่างกันเป็นต้นว่า จำนวนนักเรียนในความรับผิดชอบมีน้อยกว่า จำนวนและคุณภาพของครูผู้สอนอาจจะดีกว่าครูในสังกัดกระทรวงธรรมการโดยทั่วไป และที่สำคัญคือความสนใจ ใส่ใจที่จะพัฒนาคุณภาพของการเรียนการสอนวิชาต่าง ๆ ในโรงเรียนของฝ่ายบริหาร ทำให้ "คำแถลงหลักสูตร พ.ศ. 2459 กับคำแนะนำวิธีสอนวิชาทั่วไป บางวิชาที่สำคัญ" เป็นสิ่งที่น่าสนใจ ไมว่าจะเป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับวิชาภาษาไทย ภาษาอังกฤษ จรรยา ภูปะวิทยา (วาดเขียน) หรือวิชาภูมิวิทยา อันได้แก่ วิชาพงศาวดาร กับภูมิศาสตร์ และขณะเดียวกันก็สะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดเกี่ยวกับหลักสูตร การเรียนการสอนวิชาต่าง ๆ ในโรงเรียนสมัยนั้นได้อีกส่วนหนึ่งด้วย สำหรับวิชาพงศาวดารในหนังสือ โลกดาวโวว²

การสอนพงศาวดาร ข้อสำคัญอยู่ที่ครู คือครูจะต้องเป็นผู้มีความรู้กว้างขวางในโบราณคดี และเป็นผู้ที่ชวนชวายเป็นแสงอยู่เสมอ การสอนไม่ใช่

¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ, ศช. 9.2/252 กรมตำรา, ตำรา-แบบเรียน เรื่องนายสง่า อาษากิจ ขอนนุกาตใช้หนังสือพระราชประวัติ "วีระกษัตริย์" เป็นแบบเรียน (9 ก.พ. 2474 - 31 ส.ค. 2475)

² กรมยุทธศึกษาทหารบก, สมุด คำแถลงหลักสูตรกับคำชี้แจงวิธีสอนวิชาบางอย่าง (ม.ป.ท. : โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2459), หน้า 72-76.

เฉพาะความในหนังสือ ต้องมีทั้งฐานดอกเบี้ยระดับไป ซึ่งล้วนเป็นความรู้
รอบตัวของครูเอง, นอกจากนี้ยังต้องสันนิษฐานความหลังตัวหนังสือ (ความ
ทรมานโหวท) ในหกของแน่นอน, ถ้าครูมีความรู้แค่ว่าคงไขความสันนิษฐาน
ใดไม่ผิด มิฉะนั้นก็วินิจฉัยผิด ๆ ไป...

การสอนพงษาวดารไม่แต่จะสอนให้เด็กมีความรู้ เหตุการณ์สำคัญในสมัย
เป็นชนบทแห่งตนเท่านั้น ต้องสอนให้ปลูกใจเด็ก ให้บังเกิดความรู้อยู่ใน
ความรู้นั้น ๆ ทั้งให้เกิดความอยากทราบเห็นคิดขึ้นในสันดาน เมื่อ
สำเร็จในข้อนี้ ครูต้องชักบรรยายโหวทและตั้งปัญหาถามให้เด็กมีโอกาส
วินิจฉัยไปความรู้ของตน ครูนำไปถึงผลที่ถูก ทั้งนี้ครูของรัฐบาลหนังสือ
มาก และต้องให้หนังสือเป็นตัวแทนตนในการอำนวยความสะดวกขอหาแม่เด็ก
โดยวิธีฝึกเด็กให้อ่านหนังสือนั้นด้วยตนเอง และสมัครอ่านโดยมีท่องหรือบังคับ
อย่างไร ถ้าครูรู้สึกตนว่าความรู้อย่างไรก็ขอให้รีบเตรียมตัวฝึกฝน
ตนเองให้รู้ดีในเหตุการณ์บางอย่าง บุคคล แล้วจึงค่อยดีตนเองจนเป็นผู้
พหุสูต พงษาวดาร เป็นวิชาประเสริฐ เพราะจะนำมาซึ่งความรู้พิเศษแก่ผู้
ความมุ่งหมายในการสอนจะต้องให้เด็กมีความรู้ความเห็น, คืบคลานไปถึง
กำลังความคิด จริตนิสัยของบรรพบุรุษ, ถ้ายิ่งไม่สำเร็จในข้อนี้คราบใด
ก็แปลว่าเด็กยังไม่ได้ผลแห่งการสอนพงษาวดารอยู่คราบนั้น มีภาษิตกล่าววา
พงษาวดารทำให้มีความคิดที่ถูกต้องและทำอะไรถูกแก่ความเป็นไป

๑. ความรู้ที่จำกักจำเพียง เหตุการณ์อันล่วงไปแล้วคงทำให้มีความคิด
ถูกเสมอไม่ใด ต้องทำให้พงษาวดารเป็นของจริงขึ้น, ให้เป็นการศึกษาถึง
สาเหตุจริง ๆ แห่งกิริยาอาการของสมาคมที่จริง ทั้งจะต้องศึกษาถ้อยหลัง
มาให้ถึง เวลาปัจจุบันสมัย ให้รู้จักเปรียบเทียบแบบแผนที่มีมาและเป็น
มาเมื่อใครทำเห็นแก่แห่งกิจการและประเพณีที่ธรรมแล้ว ก็คงเกิดความ
วินิจฉัยและความคิดที่ถูกต้อง, พึงเห็นว่า ความมุ่งหมายในการสอนพงษาวดาร
ก็คือ, จะให้เด็กมีความรู้ที่ถูกต้องและวินิจฉัยโดยถูกต้องในเรื่องที่ตนจะต้อง
ปฏิบัติก่อน ครูอย่ามุ่งหมายตรงไปฝึกหัดให้เด็กมีจรรยาดีหรือมีความรัก
ชาติจากวิชาพงษาวดารเป็นอันขาด, เพราะใจจะดำเอียงไป, เคยคิด
ทำนองการสอนพงษาวดาร ครูต้องมุ่งหมายสอนศิษย์ให้มีความจริงตาม
พงษาวดารเท่านั้น คุณสมบัติอย่างอื่นจะเกิดขึ้นเอง โดยไม่ต้องเจาะจง
ทั้งจะต้องไปเจาะจงเสียอีก ลูกสอนสู่ลูกคิดไม่ได้กันใด การจำจู้จำไซ้
ให้เด็กมีจรรยาดีและมีความรักชาติ คงสู้ให้เด็กรู้ขึ้นเอง ปฏิบัติใดเอง
ไม่ได้กันนั้น

อนึ่ง ถ้าเราตั้งเข็มไปเฉพาะจรรยาในการสอนพงษาวดารแล้ว คงจะ
หาใจให้หลักตาในสิ่งที่ไมตรีของชาติและลึบตาแก่เฉพาะสิ่งที่ดีเท่านั้น หรือหา
เหตุอันเป็นที่มากลบบกล้อนความไม่ดีให้กลับกลายเป็นความดีไปเสีย ถ้า

เด็กคุณปู่ถูกฝึกหัด เช่นนี้ ก็คงจะมีความรักชาติเหมือนกัน แต่เป็นความรักชาติที่เฒ่าไม่หยิ่งรากลงลึกซึ้ง บางทีดูทองลมปากก็ อาจเป็นความเกลียดชังชาติก็ได้อีก ครูต้องตั้ง เข็มว่าจะสอนให้รู้ความจริง ไฉนความจริงในสิ่งที่มีหรือในสิ่งที่ชั่วและต้องทำใจเป็นคนตรงอย่างแนวแน่ปราศจากความประจบสอพลอและอคติต่าง ๆ...

การสอนพงษาวดารในชั้นต่ำ ๆ ต้องเป็นการสอนสำรองไว้สำหรับการสอนพงษาวดาร เป็นแบบเป็นแผน วิธีสอนก็คือต้องขยายความเห็นของเด็กและเปิดหูเปิดตาเด็กด้วยเรื่องราวต่าง ๆ อันเป็นนิยายและตำนานซึ่งเกี่ยวข้องกับพงษาวดาร ไม่แต่เฉพาะแต่นิยายนิทานของประเทศเราเท่านั้นของชาติอื่นก็ใช้ได้ ความมุ่งหมายในชั้นนี้ก็คือ จะให้เด็กพยายามตามปัญหาทราบ หาความเกี่ยวข้องของต่าง ๆ ในชีวิตคน เพราะฉะนั้นจึงต้องเลือกนิยายนิทานซึ่งสำคัญแห่งความเป็นไปในเหตุการณ์ต่าง ๆ ให้กระจ่างแจ่มไม่คลุมเครือ และเป็นผลแห่งความประพฤติดีและชั่ว แต่ไม่ควรไหลเอื่อยละอ่อนนัก และต้องให้คิดมากกว่าคิดให้ เมื่อเด็กพูดออกมาทุกอย่าง อันเกิดจากความคิดของตนเองโดยแท้แล้ว, อย่าพยายามแก้แต่พยายามหนุนให้แตกลาขึ้นเสียก่อน แล้วจึงตลอมให้ใกล้ถูกเข้าทุกที, ตอขึ้นไปถึงขั้นสูงก็ให้ตลอมจัดเขา, ต้องให้เด็กมีนิสัยชอบพงษาวดารมากกว่ามีความรู้ในพงษาวดาร การสอนพงษาวดารเป็นแบบเป็นแผนต้องเริ่มในชั้น 2 ประถมอย่างจริงจัง แต่ชั้น 1 ลงไปจนถึงชั้นเตรียมต้องการเพาะให้ชอบพงษาวดาร ชั้น 2 ถึงชั้น 6 ประถมจึงเพาะให้มีความรู้ในพงษาวดาร...

ก่อนที่จะสอน ครูต้องวางโครงการสอนเสียก่อนทุก ๆ คราวไป... การแบ่งโครงสร้างสอน จะหันไปเอาใครง่ายแบบเรียน แบ่งเอาตามหนังสือจะไปไม่ได้ เราต้องใช้ตำราเป็นยาวเราไม่ใช่นายเราเป็นอันขาด...

จะเห็นว่า แนวคิดเกี่ยวกับหลักสูตรการเรียนการสอนวิชาพงษาวดารหรือประวัติศาสตร์ เหล่านี้ เป็นแนวคิดที่ก้าวหน้าและทันสมัยกว่าที่ปรากฏอยู่ในหลักสูตรหลวงมาก และเป็นแนวคิดที่เจริญรุ่งเรืองในทวีปยุโรปมาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 19 แล้ว คิงส์ตัน ฮาเอนรี จอห์นสัน กล่าวไว้ว่า หลักสูตรวิชาประวัติศาสตร์ในโรงเรียนของอังกฤษและสหรัฐอเมริกาในช่วงก่อน ค.ศ. 1890 ล้าสมัยกว่าหลักสูตรวิชาประวัติศาสตร์ของยุโรปโดยเฉพาะอย่างยิ่งของเยอรมนีและฝรั่งเศสในช่วงสมัยเดียวกัน... อยู่ประมาณ 50 ปีแล้ว ก็อาจกล่าวได้เช่นกันว่า หลักสูตรวิชาประวัติศาสตร์ในโรงเรียนของไทยในช่วงระหว่าง พ.ศ. 2543 - 2547 ยังล้าหลัง หลักสูตร

ของประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป ในช่วงสมัยเดียวกันอยู่ประมาณ 100 ปี เนื่องจาก
มีข้อจำกัดหลายประการ เป็นต้นว่า คุณภาพความพร้อมของครูผู้สอน การขาดแคลน
ตำรา แบบเรียนและหนังสืออ่านประกอบที่เหมาะสมของทั้งนักเรียนและครู รวมทั้ง
ความล่าช้าของวิชาการประวัติศาสตร์ในประเทศนี้ด้วย